

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:3 • 2004

Kortare recensioner

Roland Poirier Martinsson, *Russels kalkon. En bok om hur Gud och vetenskapen formade den västerländska kulturen*, Nordstedts Förlag, Stockholm 2003. 463 s.

Idag har naturvetenskapen ersatt religionen som människors främsta kunskapskälla till hur verkligheten är beskaffad. En vanlig uppfattning är att vetenskapliga teorier abstraherats ur observationer av verkligheten och att deras sanningshalt prövas mot den empiriska erfarenheten medan trosföreställningar brukar hävdas bygga på en auktoritet som legitimerar dem utifrån hur väl de passar in i ett själv-refererande system. De behöver inte bevisas. Denna dikotomisering är emellertid för grov. Filosofen Roger Poirier Martinsson visar i sin framställning av vetenskapens och religionens historia, att antaganden vilkas sanningshalt har betraktats som immuna mot motstridiga observationer har präglat den naturvetenskapliga forskningen under hela dess historia. De har till och med initierat ett par av de mest framgångsrika vetenskapliga projekten – astronomin och fysiken. Religiösa och metafysiska föreställningar har alltså påverkat vetenskapens förutsättningar under historiens lopp, samtidigt som nya upptäckter i sin tur gett upphov till omtolkningar av såväl religiösa texter som av naturen. Poirier Martinsson undersöker detta tema utifrån exempel som hämtats ur vetenskapernas och den teoretiska filosofins sammanflätade utveckling. Studien har ett mycket brett anslag och behandlar vetenskapens historia från mesopotamiernas religiösa tolkningar av empiriska observationer, via Newtons rörelselagar, Karl Marx samhällsteori och Freuds drömtydning till kärnkraften och växthuseffekten. Författaren tar även upp de enskilda forskarnas föreställningsvärld, relationen mellan vetenskapen och religionen, kulturell påverkan samt den teoretiska utvecklingen och dess relation till vetenskapens praktiska resultat.

Den röda tråden i framställningen utgörs av beskrivningen av hur innehållet i den vetenskapliga metoden förändras över tid och i samband med nya upptäckter samt av relationen mellan vetenskap, metafysik och religion. Skildringen av vetenskapshistorien används också för att på ett lättfattligt sätt introducera läsaren för filosofiska begrepp och problemställningar. Kopplingen till historiska exempel bidrar till att filosofiska teorier och begrepp ges en kontextuell dimension som annars ofta saknas i översiktsverk.

Poirier Martinsson sammanställer flera forskares studier och tillför ett eget analytiskt bidrag. Astronomins och filosofins utveckling ges stort utrymme liksom ett antal stora vetenskapsmän och vetenskapernas relation till kyrkan och religionen. Vetenskapens påverkan på kulturen behandlas endast undantagsvis i ett samhällsperspektiv. Med ett par undantag begränsas studien av denna påverkan till framväxten av humanvetenskaperna och samhällets reaktioner på upp-

täckter som evolutionsläran, kärnvapen samt de utmaningar som naturvetenskapens landvinningar innebar för en bokstavstolkning av Bibeln. Författaren tycks inte anse att vetenskaplig verksamhet påverkas särskilt mycket av förändrade sociala och politiska villkor, så länge det inte handlar om rena förföljelser av vetenskapens utövare. Istället betonar han tekniska innovationers ofta förbisedda bidrag till den teoretiska vetenskapens utveckling.

Till studiens intressantare resultat hör tesen att det var de grekiska naturfilosofernas vilja att förstå universums innersta andliga väsen, de gudomliga principer som styrde världen, som utgjorde kärnan i den antika naturvetenskapen. Deras astronomiska forskningsprogram byggde på grundantaganden som härrörde ur Pythagoras talmystik och var immuna mot motstridiga observationer. Denna tro att himlakropparnas gudomliga rörelselagar gick att översätta i matematiska termer kom att leva kvar inom astronomin tills de fick empiriskt stöd genom Kopernikus, Keplers och Newtons samlade upptäckter.

Poirier Martinssons undersökning förefaller inte styras av några explicita teorier om vetenskapernas utveckling, dess innehåll och relation till övriga samhället. Samtidigt är de undersökningar som författaren bygger på starkt teoristyrda och rymmer argument för olika tolkningar av vetenskapshistorien. Det verkar som om det är dessa skilda perspektiv som ligger bakom en del oförenliga påståenden i framställningen. Dessa motsägelser skulle troligen ha kunnat undvikas om ett enhetligt analytiskt perspektiv tillämpats konsekvent i hela studien.

Det samlade intrycket är ändå att Poirier Martinssons framställning är välskriven och att han lyckats väl med att teckna de stora linjerna i vetenskapens historia och samtidigt driva en egen analys av den vetenskapliga metodologins koppling till religion och metafysik.

Jens Widding

Stig Welinder, *Min svenska arkeologihistoria. Ett ekonomiskt och socialt perspektiv på 1900-talet*, Studentlitteratur, Lund 2003. 230 s.

Arkeologiprofessorn Stig Welinder har med *Min svenska arkeologihistoria* skrivit en bok om sin egen disciplins historia under det gångna seklet. Det är en relativt populärt och personligt hållen skildring där kontexterna och de stora linjerna lyfts fram, snarare än de enskilda arkeologerna.

Welinder belyser sitt ämnes historia ur flera synvinklar. De rent inomvetenskapliga aspekterna i form av metodologi, teori, historiesyn och så vidare spelar naturligtvis en viktig roll i framställningen. Vid sidan av detta ges stort utrymme åt arkeologins institutionella ramar, såsom universitet, samhällsplanering, kulturmiljövård och museer. Detta är lika bra som naturligt; den vetenskapliga arkeo-

login har i särskilt hög grad varit beroende av i strikt mening utomakademiska instanser.

Arkeologins utveckling är hos Welinder genomgående skildrad inom ett synnerligen vitt utomvetenskapligt sammanhang. Det är en aktningvärd föresats. Han klär in den arkeologiska utvecklingen i personligt yviga och flyhänta beskrivningar av samhällsutvecklingen, vilken tillåts bestämma epokindelningen i boken. Det är de stora politiska, kulturella och socioekonomiska utvecklingslinjerna som bakas in i berättelsen. Företeelser som modernism, DNA-spiralernas upptäckt, Picasso, Heisenberg, Joyce, mods och kriget i Vietnam passerar revy, och det är kanske inte alla gånger så glasklart exakt hur allt detta inverkade på den svenska arkeologins utveckling. Det blir gärna litet klichéartat ibland, exempelvis när författaren talar om samtida politik, globalisering och informationsteknik, med tillhörande formuleringar av en typ som redan känns föråldrad: "IT-generationen lever och färdas med IT i en värld där tidens längd och rummets utsträckning är upphävda." (s 145) En mer slimmad framställning hade således varit att föredra på en del ställen.

Stig Welinder påvisar inte bara hur det omgivande samhället påverkat arkeologin. Den omvända riktningen – arkeologin som ideologiproducent – ges också vällovligt utrymme. Det är viktigt att som Welinder gör påpeka hur pass nationalistisk den vetenskapliga arkeologin var under inte minst 1930- och 1940-talen, när ämnesföreträdare som Sune Lindqvist och Birger Nerman la fast "sanningar" om ett urgammalt och naturvuxet Svearike. I dessa fall spelade antagligen arkeologin en ännu större roll än den akademiska historieskrivningen vad beträffar kunskapsspridningen till samhället i övrigt.

Möjligen skulle man ha önskat mer utrymme i boken åt förhållandena mellan arkeologi och andra vetenskaper. Welinder visar att arkeologin länge simmade i ett teoretiskt och vetenskapsfilosofiskt bakvatten. Likt historikerna var arkeologerna länge ganska ointresserade av sådana frågor. Under de senaste decennierna har dock en strömkantring skett, och den snabba utvecklingen tycks ha lett till ett närmast maniskt sökande efter ständigt nya infallsvinklar. Jämförelser med andra vetenskapsdiscipliner vore här mycket intressanta. Poststrukturalism och andra "postteorier" har fått sin motsvarighet i den så kallade postprocessuella arkeologin, där man dekonstruerar gruppidentiteter, kön, sexualitet och sin egen disciplins historia. Det är påfallande hur många nya arkeologiska avhandlingar som kännetecknas av långtgående postmoderna resonemang, av ett slag som är svårt att finna bland exempelvis historiker.¹ Welinders arkeologihistoria är mer måttfull på den punkten, men är ändå ett uttryck för den tillbakablickande tendens

¹ Exempelvis Michel Notelid, *Det andra påseendet*, Uppsala 2000–2001, och Björn Nilsson, *Tingens och tankarnas landskap. Försök i naturumgängets arkeologi med exempel ur Blekinges och Smålands förflutna*, Lund 2003.

som för närvarande återfinns inom arkeologin. Att så markant som Welinder gör framhäva sitt eget subjekt i löpande text torde också vara en aning postmodernt.

Boken är avsedd som kurslitteratur på universiteten och som översiktlig introduktion för övriga intresserade. Jag anser att den väl uppfyller sitt syfte, trots de allt för lättsinniga och svepande resonemang som återfinns här och var.

Samuel Edquist

Peter Englund, *Tystnadens historia och andra essäer*, Atlantis, Stockholm 2003. 271 s.

Det är nu drygt 15 år sedan *Poltava* kom ut, och Peter Englund har sedan dess etablerat sig som den främste av landets historieskribenter. Han har fått mängder av priser, en gästprofessur vid Dramatiska institutet och slutligen hamnat i Svenska Akademien. Förväntningarna är därför minst sagt höga när hans nya essäsamling äntligen släpps.

Englund har i formatet gått tillbaka till det han använde i *Förflutenhetens landskap*, med korta, personliga essäer om udda ämnen. Englunds sinne för detaljer och formuleringskonst, som är hans främsta egenskaper som skribent, kommer fram i hans essäer långt mer än i hans tegelstenar om stormaktstiden. Dessutom ger essäformatet en möjlighet till att ströva fritt, en bit från historiens allfartsvägar, även om hans utflykter aldrig helt tappar riktning. Det finns flera återkommande teman, som framstegstanken, moderniteten och hur bundna vi är av vår samtid. Samtidigt visar Englund att historien ger oss en möjlighet att så att säga lyfta oss i håret och därigenom se och uppleva mer av mänsklig variation.

Tystnadens historia har redan hyllats i dagspressen. Och det är lätt att instämma i hyllningskören. Boken är så välskriven och rolig och ämnena så udda att man inte kan göra annat än att sträckläsa. En av de bästa essäerna i *Tystnadens historia* är den om finansbubblornas historia, och den går från 1600-talets tulpanlöshysteri till millennieskiftets IT-hysteri. Den borde vara obligatorisk kurslitteratur på Handelshögskolan.

Englunds bok illustrerar splittringen och bredden inom dagens historieforskning, som han trots allt vilar så tungt på. Här ryms mikrohistoria, om bland annat gemet, skruvmejseln och tandborsten. Här ryms biografien, som den korta essäbiografien över Errol Flynn och begäret, samt kroppens och dödens historia. Här ryms skepsisen mot de alltför stora och anspråksfulla teoretiska ramarna samt mot såväl historiemetafysik som historiedeterminism. De avfärdas i den lysande slutessän "Om en vandring i Hilbertrummet", där han slår fast att det nu inte finns några "undanflykter längre, inga måsten, ingen historiemetafysik att ty sig

till eller skylla på. Vi formar själva vårt öde". Även i andra essäer återkommer Englund till hur mycket av våra begränsningar som sitter i våra huvuden, apropå tillämpningar av nya tekniska ting.

I slutet framkommer Englunds övergripande tanke om historia. Det är ett ämne att frigöra sig från den vanskliga samtiden med; flera exempel i boken visar "hur en tidsålders sanning kan bli nästa tidsålders skämt". Det gäller bröstideal, skönhetsnormer eller något helt annat. Och detta utmynnar i en plädering för vikten och nyttan av just historiekunskaper. Just historiens mångfald är till vår hjälp; ett historiemedvetande ger oss ödmjukhet inför samtidens alla stora sanningar, historien ger oss exempel och alternativ, den ger oss idéer och bilder av andra sätt att leva (s 244f):

Och de bilderna må kallas alternativa eller benämnas avskräckande. Det viktiga är trots allt att de hjälper oss bort från den tyngd som heter det samtida, och vars atmosfäriska tryck oupphörligt pressar oss ned mot det som är och är och är, och som till slut föder tron att annat inte finns, vare sig som hot eller löfte. Och väl inneslutna i den känslan av fantasilöshet och arrogans kan vi få för oss att historien känner blott en väg framåt, och att det är *vi* som väntar vid dess ände. Alla sådana föreställningar, oavsett vilken ideologisk vimpel som för tillfället flyger i masten, fångar oss, gör oss mindre, inte bara för att de berövar oss oron i att tänka annat och glädjen i att tänka nytt, utan också för att de bestjäl oss på kraften som krävs för att hejda detta andra eller bygga detta nya.

Bättre än så kan nyttan av historia knapptast formuleras.

Henrik Höjer

Richard Holmgren & Anders Kaliff, *Arkeologer i Bibelns Sodom*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 2003. 208 s.

När de svenska arkeologerna Richard Holmgren och Anders Kaliff på allvar började söka efter lämningar efter Sodom och Gomorra – de storligen syndiga städer som Gud ödelägger i en av Bibelns mest ryktbara straffaktioner – var det inte utan fruktan för att ej bli tagna på allvar. Föreställ er själva att någon hade lämnat in en ansökan om medel för att dyka efter Atlantis, klättra på Ararat för att hitta Noas ark eller organisera expeditioner till Tibet i syfte att fotografera Snömannen. Nog hade ni dragit på munnen. Lagg därtill att Holmgren och Kaliff under sina forskningar i Jordanien vid ett tillfälle tog hjälp – låt vara mest av nyfikenhet – av ett lokalt medium, och den förhastade skeptikern får i sanning vatten på sin kvarn.

Nu rör det sig emellertid varken om sensationsmakeri eller schliemannsk amatörism utan om gedigen vetenskap. I *Arkeologer i Bibelns Sodom* redogör Holmgren och Kaliff för den svenska Dödahavsexpeditionen till Jordanien på 1990-talet, en forskningsinsats som dels syftade till att gräva ut bysantinska kyrko- och klosterruiner (och därvid kasta ljus över vad som kan ha varit en centralpunkt i det gåtfulla biskopsdömet Sodom under senantiken), dels lägga nya kultur-geografiska och arkeologiska pusselbitar till områdets märkliga bronsåldershistoria. I båda fallen uppnådde Holmgren och Kaliff intressanta slutsatser som ligger ljusår från pseudovetenskapligt flum. De kopplingar mellan myt och verklighet, mellan vetenskap och religion, som de båda arkeologerna dessutom presenterar gör boken fascinerande även för oss historiker.

Grävningarna i Jordanien blottade främst bysantinska byggnader och bronsåldersgravar, medan själva Sodom och Gomorra ännu återstår att lokalisera. Holmgren och Kaliff menar att städernas och hela deras kulturbygds undergång är ett historiskt faktum, en följd av en större jordbävning under tiden kring 2000-1800 f Kr. Dessförinnan var området kring sydöstra stranden av Döda havet bördigt och tätbefolkat, men efter jordbävningen var städerna föga mer än brända ruiner och åkrarna översköjda av saltvatten. Katastrofen tolkades förmodligen som ett gudomligt ingripande, vilket långt senare fann sin väg till Gamla Testamentet. Holmgren och Kaliff menar vidare att de yttre omständigheterna – det dramatiska landskapet, myckenheten av salt, med mera – medverkade till att hålla folks berättarglädje vid liv. Om jordbävningen ägt rum i en annan, mindre spektakulär, del av Främre Orienten hade den måhända blivit bortglömd.

Arkeologer i Bibelns Sodom är en påfallande lättillgänglig bok, skriven med den intresserade allmänheten i åtanke. Den handlar lika mycket om det fjärran förflutna som om Holmgrens och Kaliffs egna vedermödor med besvärliga jordägare, trasiga bilar och diverse eländen som i efterhand kastar ett visst romantiskt skimmer över expeditionen. Den stora behållningen av boken är emellertid arkeologernas spännande balansgång mellan konkreta grävningsresultat och drömmen att faktiskt hitta en civilisation vars existens vi instinktivt har lärt oss att betrakta med skepsis. Vid Döda havet möts myt och verklighet.

Dick Harrison

Lars Magnar Enoksen, *Vikingarnas egna ord*, Historiska media, Lund 2003. 255 s.

Erik Nylén & Jan Peder Lamm, *Bildstenar*, 3:e utvidgade och kompletterade svenska upplagan, Gidlund, Stockholm 2003. 232 s.

Det populära standardverket för Sveriges runinskrifter har länge varit Sven B F Janssons *Runinskrifter i Sverige* (1963), som utkom i sin senaste och kanske sista upplaga på engelska 1987. Trots att intresset för runor och runinskrifter uppenbarligen är stort har ännu ingen forskare av facket vågat försöka fylla tomrummet efter Janssons arbete. I stället är det skribenter med en helt annan bakgrund som har gripit sig an denna uppgift. Till de flitigare hör Lars Magnar Enoksen, verksam som "runolog, serietecknare och glimabrottare" för att citera författarpresentationen i hans senaste bok. Den bär titeln *Vikingarnas egna ord*, och avsikten är enligt Enoksen (s 17) "att göra vikingatida originaltexter tillgängliga för dem som inte nöjer sig med annat än vikingarnas oförfälskade målföre". Boken deklarerar därför också vara "helt fri från medeltida texter (det vill säga isländska sagor, skandinaviska konungakrönikor eller medeltida landskapslagar) som både slentrianmässigt och okritiskt brukar användas i böcker som berör vikingarnas förmenta handlingar och synsätt".

Enoksen inleder med ett kort kapitel om vikingatidens historia och materiella kultur, där ett ganska stort utrymme ägnas olika vapentyper, vilket verkar litet omotiverat med tanke på bokens syfte. I det följande kapitlet "Runlära" går han detaljerat och pedagogiskt igenom principerna för läsning och tolkning av de vikingatida runinskrifterna och redogör också för olika sätt att tidsbestämma dessa. Upplägget känns igen från hans tidigare böcker. De återstående två tredjedelarna av boken ägnas en grundlig analys av 20 utvalda runinskrifter.

Enoksen har själv illustrerat boken med renritningar av de enskilda runstenarna och dekorativa bilder där runtexternas innehåll dramatiseras. Runsteunteckningarna bygger till största delen på avbildningarna i de nationella runverken. Någon gång kan man känna igen en äldre källa, till exempel återgår bilden av runstenen U 539 vid Husby-Lyhundra kyrka (s 99) uppenbarligen på Otto von Friesens foto i *Runorna* (1933), och Enoksen har därmed även fått med en del av dennes felläsningar i sin återgivning av inskriften. Annars är troheten mot de vedertagna läsningarna stor. Detsamma kan dock inte sägas om översättningarna, där Enoksen gärna gör egna nybildningar för att försöka ligga närmare fornspråket. Man möter här inte helt genomskinliga ord som "drängeligt", "hemtagare", "fä-lagaren" et cetera. Ibland blir dessa arkaiserande översättningar också missvisande. Att som Enoksen översätta Hillersjöhällens (U 29) *Gæirmundr fikk Gæirlaus møydomi* [1] med "Germund fick Gerlög (med) mödomen i" (s 139) i stället för "i mödomen" eller "medan hon var ungmö" ger ju en del felaktiga associationer. Flera liknande och ofta helt onödiga missförstånd finns lite varstans: *er*

på U 130 (s 132) betyder inte "som" utan "är", på Sö 338 (s 164) kan det inte vara Torsten ensam som "höllo sina huskarlar väl" eftersom "höllo" är pluralis, Spjallbude på U 687 (s 209) hade antagligen inte två hustrur; inskriften kan nämligen tolkas på ett annat sätt et cetera.

Enoksen ägnar ganska mycket utrymme åt personnamnen och tycks där tro att man även ur sammansatta variationsnamn som Torbjörn, Gudrik och Gerlög kan utläsa en betydelse – det sistnämnda kvinnonamnet uppges exempelvis (s 145) betyda "hon som ingår äktenskap med (det manliga) spjutet". Man är sedan länge rätt överens om att namnlederna i denna typ av namn kombinerades ganska godtyckligt och att sammansättningen som helhet knappast hade någon självständig mening. Enoksen är dock ärlig och erkänner emellanåt att han inte kan förklara vissa namn. Detta är något märkligt, eftersom det sedan ett antal år tillbaka finns ett lexikon över samtliga personnamn i de vikingatida runinskrifterna lätt tillgängligt på Internet med både tolkningar och litteraturhänvisningar.¹

Det verkar också hos Enoksen finnas en motvilja mot att gå utanför texten på den enskilda runstenen, fastän han då skulle ha kunnat teckna en mer fullständig bild och även haft möjlighet att undvika en del felaktiga spekulationer. Att han i samband med Gripsholmstenen (Sö 179, 111ff) inte nämner den isländska Ingvarssagan är helt i sin ordning med tanke på bokens uttalade syfte. Det finns dock som bekant en mängd stenar resta efter män som dött med Ingvar. Även om vi inte känt till denna saga skulle vi ändå ha kunnat sluta oss till att ett stort här-tåg gått till Särkland under ledning av en hövding Ingvar.

Det är uppenbart att Enoksen vurmar för forna dagars runforskning. Hans dateringsmetoder med hjälp av runformer, vissa runteckens ljudvärde eller ornamentik är de traditionella och han verkar helt opåverkad av den intensiva forskning inom nordiska språk och arkeologi som har bedrivits under det senaste decenniet. Att denna forskning förtigs måste vara ett medvetet val. I den kommenterade litteraturlistan "i urval" som presenteras i slutet av boken godkänner han i stort sett bara de nationella runverken och det som skrivits av författarna till dessa. *Samnordisk runtextdatabas*² som innehåller de flesta kända runinskrifter och finns för nedladdning på Internet omtalas inte. I stället rekommenderar han som "skandinaviskt runverk" J G Liljegrens *Runurkunder* från 1833, dock utan att nämna att återgivningen av runtexterna här till stor del bygger på avbildningar från 1600-talet. Vill man liksom i Liljegrens arbete bara ha tillgång till ortsangivelsen och den translittererade runtexten för varje runinskrift går det utmärkt att med runtextdatabasen skapa sig en sådan version, vilken givetvis inte är felfri, men betydligt mer uppdaterad. Bland populärvetenskapliga runöversikter väljer Enoksen att endast nämna två: sin egen *Runor – historia, tydning och tolkning*

(1998) och Liljegrens *Run-Lära* (1832). Att det har utkommit en hel del översiktliga verk i populär form i mellanperioden behöver väl knappast påpekas.

Enoksens bok kan med sin pedagogiska runlära säkert ha ett värde för nybörjaren som vill lära sig läsa runor. Det övriga får man dock handskas mycket försiktigt med. Det är inte "vikingarnas oförfalskade målföre" vi möter, utan Enoksens (inte helt säkra) tolkning av detta. För övrigt torde uppgiften att förmedla detta språk oförfalskat egentligen vara omöjlig, eftersom runtexterna alltid måste tolkas.

Erik Nyléns och Jan Peder Lamms *Bildstenar* kan utan vidare jämföras med Sven B F Janssons inledningsvis nämnda arbete. Den utkom första gången 1978 och har länge varit den populära översikten över det gotländska bildstensmaterialet. Boken finns nu i en tredje utvidgad och kompletterad upplaga. Det mesta känns dock igen från tidigare och den har behållit sin bildrika kollageartade layout med korta insprängda textavsnitt. För den som inte tidigare är bekant med arbetet kan det närmast liknas vid en bildstensutställning i bokform.

I den nya upplagan har litteraturlistan uppdaterats och i förteckningen över de gotländska bildstenarna har siffran för antalet kända stenar stigit till 467. Dessutom har tillkommit några kortare texter om tre mer speciella nyfynd. Till dessa hör den bildstensformade runsten som 1988 påträffades på Hablingbo kyrkogård och som är rest efter en man som "for västerut med vikingar". Ett annat intressant fynd är en dvärgsten med fågelmotiv som framkom 1989 i samband med undersökningen av en vendeltida gravhög vid Grobin i Lettland. Stenen har flera paralleller på Gotland och skall säkert uppfattas som ännu ett exempel på gotländsk stenexport. Detta är dock första gången som en sådan bildsten har påträffats på denna sida av Östersjön.

I en efterskrift (s 232) skriver författarna att boken nu antagligen har utkommit för sista gången i sin nuvarande form, eftersom de gamla icke-digitaliserade förlagorna blivit alltför kostsamma att rätta i. De framhåller också att syftet aldrig har varit att ersätta Sune Lindqvists stora monografi *Gotlands Bildsteine* (1941–1942), utan att "i en nöjsam form" ge en introduktion till bildstenarnas värld och samtidigt informera om de nyfynd som ständigt görs. Detta beskrivs som "en uppehållande strid" i syfte att bereda marken för en kompletteringsvolym till Lindqvists arbete. Med tanke på att bildstenslistan nu omfattar ett 180-tal fynd gjorda efter avslutandet av denna monografi framstår detta som en högst angelägen uppgift, som man hoppas att författarna får möjlighet att gripa sig an.

Magnus Källström

1. <http://www.sofi.se/SOFIU/runlex>

2. <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>

Fredrik Svanberg, *Decolonizing The Viking Age 1*, Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No 43, Lund 2003. 217 s.

Fredrik Svanberg, *Death Rituals in South-East Scandinavia AD 800–1000. Decolonizing the Viking Age 2*, Acta Archaeologica Lundensia Series in 4°, No 24, Lund 2003. 350 s.

Vikingatiden är en intellektuell konstruktion skapad i slutet av 1800-talet av en grupp tongivande arkeologer, som Oscar Montelius, Hans Hildebrand och Jens Worsaae. Starkt påverkade av kolonialismens och nationalismens idéer upprättade de en systematiserad vikingatid där artefakterna sorterades in i ett evolutionärt system. Våra stolta förfäder, vikingarna, representerade en homogen skandinavisk kultur företrädd av tre folk, norrmän, danskar och svenskar. Dessa begav sig ut på vikingatåg, koloniserade världen och lade grunden till de urgamla nordiska staterna. I sin avhandling hävdar arkeologen Fredrik Svanberg i sann postmodernistisk anda att denna bild av vikingatiden i grunden måste dekonstrueras. Den måste "de-koloniseras", "de-nationaliseras" och sättas samman på ett helt nytt sätt. Mot bakgrund av ett postkolonialt teori bygge driver han tesen att vikingatidens samhälle var en annan värld, som på intet sätt kan betraktas som en fas inom utvecklingen av vårt nationella kulturarv. Genom en grundlig analys av sydöstra Skandinaviens starkt differentierade begravningsskick kommer Svanberg till slutsatsen att den samhällsformation som i historieböckerna brukar kallas vikingarnas värld i själva verket bestod av flera olika kulturer och samhällen. Den empiriska undersökningen presenteras i en separat bok som bär titeln *Death Rituals in South-East Scandinavia. AD 800–1000*.

Författaren hävdar att dagens historieskrivning om vikingatiden fortfarande är nationalistisk. Forskare som Peter Sawyer, Else Roesdahl och Claus Krag är alltså bundna av de traditionella ramar där den politiska historien, statsbildningen, vikingatågen och kristnandeprocessen utgör kärnan. Historien byggs i huvudsak på de skriftliga källorna, som det arkeologiska materialet sedan skall illustrera. Kulturhistorien formas därmed av den politiska historien. Svanberg sätter i stället det arkeologiska materialet i första rummet genom att studera sitt undersökningsområdes olika kulturer i ett lokalt/regionalt perspektiv. Basmotoden är en rekonstruktion av mikrokosmos. Skapandet av samhällen och kollektiva identiteter ser författaren, i enlighet med Anthony Giddens kulturdefinition, som en kreativ, dynamisk och medveten handling. De olika begravningsskick i områden som Finnveden, Varend eller Bornholm tyder på att befolkningen medvetet har tillämpat olika strategier för distinktion.

En central teori i avhandlingen är ritualperspektivet, som lanserats av bland andra Catherine Bell. Hon ser begravningsritualer som en aktiv handling som skapar, strukturerar och upprätthåller olika samhällen. Ritualer var ett sätt att diffe-

rentiera särskilda kollektiv samtidigt som man förmådde att integrera samhällets medlemmar i grupp gemenskapen. Svanberg menar därmed att vikingatidens olika kulturer och kollektiva identiteter befann sig under ständig förändring. Han strävar också efter att rekonstruera landskapets semantik genom att tillämpa Aron Gurevitjts centrum-periferimodell, baserad på den isländska mytologiska kosmologin. De vikingatida människornas rumsuppfattning byggde enligt Gurevitj på motsatsparet Midgård och Utgård. Landskapets obefolkade trakter sågs som världens utkanter där kaoskrafterna rådde. Enligt Svanberg kan en liknande åskådning ha varit rådande i hans undersökningsområde. Områden som Varend och Finnveden skildes åt av milsvida obygder. Det är därför inte konstigt att regionerna uppvisar skilda rituella system där individerna genom gravmonument strategiskt placerade i terrängen markerade sin kollektiva identitet.

Svanberg har författat en intressant och tankeväckande avhandling. Undertrycknad kan till fullo hålla med om att inte bara historieskrivningen om vikingatiden utan även medeltiden har varit – och i viss mån fortfarande är – nationell och statsorienterad. Författaren tenderar dock att ge en alltför generaliserande bild av det aktuella forskningsläget. Flera forskare, däribland jag själv, har kritiserat både det nationsbundna och statscentrerade retrospektiva perspektivet.¹ Att vikingatiden främst skulle vara en produkt skapad av arkeologer under inflytande av kolonialismens idéer i slutet av 1800-talet är bara en delförklaring. Historiker och nordister har på senare år velat se epoken främst som en romantisk konstruktion skapad i början av 1800-talet. Gerd Wolfgang Weber menar till exempel att vikingatiden skapades med syftet att framhäva en specifik form av dansk germanism som kunde åtskiljas från den tyska.² Henrik Janson har visat hur svenska inflytelserika nationalskalder som Viktor Rydberg skapade ett germanskt mytlandskap som ett led i den forntidsromantiserade rörelse som hade grundats av Nicolai Grundtvig.³

Det kan också ifrågasättas om Svanberg verkligen genomför en fullständig dekonstruktion och rekonstruktion av perioden i fråga. Rör det sig inte snarare om en perspektivförskjutning? Författaren väljer att från en kulturhistorisk infallsvinkel studera ett antal samhällens sedvänjor på lokal/regional nivå. Han kritiserar forskare som Peter Sawyer och Else Roesdahl för deras selektiva politiska och nationella tolkningar. Dessa arbetar dock utifrån andra utgångspunkter

1. Se t ex Kurt Villads Jensen, "Den hvide race og den danske jord", i *Historie* 1998:1, s 91–103; Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater*. Stockholm 2000, s 21f; Henrik Jansons och Lars Hermansons artiklar i *Nordiska möten. Antologi kring Trekungamötet 1101*, Kungälv 2001, s 65–80, resp 81–92; Birgit Sawyer, "The 'Civil Wars' revisited", i *Historisk tidskrift* (Norge) 2003:1, s 43–73.

2. Gerd Wolfgang Weber, "Nordisk fortid som chiliastisk fremtid. Den 'norrøne arv' og den cykliske historieopfattelse i Skandinavien og Tyskland omkring 1800 – og senere", i Else Roesdahl & Preben Meulengracht Sørensen (eds), *The Waking of Angantyr. The Scandinavian Past in European Culture*, Århus 1996, s 72–119.

3. Henrik Janson, *Till frågan om Svearikets vagga*, Gällstad 1999.

och källmaterial. Här spelar det internationella perspektivet en framträdande roll, där skandinavernas relationer med den övriga världen står i fokus. Flera forskare får således klä skott för ett problemkomplex som de aldrig haft för avsikt att behandla. Svanbergs rekonstruktion är ju också i hög grad selektiv. Kulturhistoria är en aspekt, politisk historia en annan. Ett internationellt perspektiv kan påvisa likheter mellan skandinavisk politisk kultur/struktur och europeisk. Denna aspekt tas aldrig upp i Svanbergs rekonstruktion. Hur skall man till exempel förklara att den uppländska härskargraven i Vendel uppvisar ett snarlikt rituellt system som den kristna graven i engelska Sutton Hoo?

Boken är dock mycket läsvärd, provokativ och väcker med största sannolikhet en väl motiverad debatt. Är det inte så en god avhandling skall vara?

Lars Hermanson

Merete Røskaft, *Maktens landskap. Sentralgårder i Trøndelag ved overgangen fra vikingetid til kristen middelalder, ca. 800–1200*, No. 39 Skriftserie fra Historisk institutt, Norges teknisk-naturvitenskaplige universitet, Trondheim 2003. 233 s.

När en historiker arbetar med arkeologiskt källmaterial för att göra förståelsen av det förflutna fylligare och djupare finns det alltid anledning att se närmare på resultatet. Detta gäller inte minst då författaren söker ifrågasätta etablerad kanon inom sin egen disciplin. När diskussionen dessutom rör problemställningar av högsta nationella dignitet för forskningen i ämnet allt sedan dess formerande som akademisk disciplin finns största anledning att välkomna nya röster i kören.

I Norge liksom i de övriga nordiska länderna har historiker fokuserat på statsbildningsskedet under tidig- och högmedeltid i långt över ett sekel. Den traditionella uppfattningen (Keyser m fl) om maktförhållanden och samhällsstruktur under denna tid är att ett äldre skikt av regionalt förankrade bondehövdingar överflyglas av de centrala strukturerna, rikskungadömet och kyrkan, och att de därigenom mister det mesta av sin maktbas.

I en i Trondheim nyligen framlagd avhandling av Merete Røskaft ifrågasätts denna bild. Hon arbetar med just denna bondehövdingarnas antagna maktbas, "centralgårdarna" (ett samlingsbegrepp för gårdar med olika typer av centrala funktioner), i Trøndelag under perioden cirka 800–1200. Røskaft arbetar dessutom "flerfagligt", det vill säga med såväl skriftligt källmaterial, berättelser och diplommaterial, som historiker använder det. Vidare använder hon jordeböcker, studerade retrospektivt som kulturgeografer skulle göra och materiella lämningar, studerade från arkeologisk synvinkel. Till yttermera visso bakas ortnamnsmaterial in i studien. Därigenom kommer historikern Røskafts arbetsmetod att ligga mycket nära den moderna medeltidsarkeologens.

Efter en inledande begreppsdiskussion och en socioekonomisk karakteristik av det trønderska samhället, som var allt annat än egalitært (det fanns centralgårdar även i relativt marginella bygder), så går hon noggrant igenom det befintliga materialet i tre kapitel. Gårdarna med Hov-namn behandlas separat, därefter övriga centralgårdar i Ut- respektive Inntrøndelag.

Hovgårdarna i Trøndelag har en mycket skev geografisk fördelning i det att 13 av 14 gårdar återfinns i Uttrøndelag. Författaren, som närmare behandlar nio av dessa, vill förklara denna skevhet som ett resultat av de kolonisationsprocesser under andra halvan av det första millenniet av vår tideräkning, som medförde att Uttrøndelag befolkades i ungefär samma utsträckning som den äldre järnålderns bygder i Inntrøndelag. Namnskicket skulle således vara aktivt under just denna kolonisationsfas. Hon synes också vilja tona ner den starkt sakrala betydelse som namnskicket fått, inte minst i svensk forskning. I Uttrøndelag ser Hovgårdarna ut att vara kärnan i den äldsta bosättningen och hon tolkar därmed betydelsen av namnet Hov som "gården".

Resonemanget är fullt plausibelt, men detta avsnitt visar på en något okritisk användning av arkeologiskt källmaterial. Bebyggelseenheters ålder bör alltid behandlas separat från deras funktioner. Denna brist på källkritik återkommer även längre fram i avsnittet om haug-namn, till exempel Alstahaug i Skogn. Storhögar från äldre järnålder på vikingatida eller högmedeltida centralgårdar indikerar inte med automatik en kontinuerlig centralitet. Här hade man önskat att författaren hade sneglat en aning på Richard Bradleys diskussion om "det förflutnas auktoritet", det vill säga att man i varje given tid använde sig av det förflutnas lämningar för sina samtida syften. Man tar därvid vad man behöver från det förflutna.

På nuvarande svenskt område finns en likartad situation. I Hälsingland finns tre högmedeltida kungsgårdar (Uppsala öd) som alla hade namn på Hög och som alla sannolikt har haft storhögar från äldre järnålder inom den senare fastighetsgränsen. Här kan man tolka kungsgårdsplaceringen som tertiär i förhållande till den romartida eller folkvandringstida bosättningen, via en sannolik användningsfas som tingsställe under yngre järnålder. Røskaft markerar visserligen att högen och namngivningen av gården inte behöver vara samtida, men resonemanget kunde ha varit tydligare och bättre underbyggt.

Av särskilt intresse är behandlingen av jarlasätet Lade och diskussionen om relationen till kaupangen på Nidaråset, det blivande Nidaros. Røskaft refererar till diskussionen om huruvida Ladejarlarna eller kungamakten etablerade den första kaupangen, men tar själv inte tydlig ställning i frågan.

Här borde diskussionen ytterligare ha vidgats på två områden. Det ena är Ladejarlarnas roll i statsbildningsprocessen; man kan fråga sig om inte Ladejarlarnas maktsfär under 900-talets lopp skulle kunna ses som en statsbildningsprocess i sig. Tyvärr utgår ju det mesta av statsbildningsdiskussionen i alla nord-

iska länder från en teleologisk premiss. De tre högmedeltida kungadömena skall förklaras. Det kan vara fruktbart att istället anta möjligheten av flera parallella tidigmedeltida statsbildningsprocesser inom vardera högmedeltida rike.

Det andra området är den nygamla uppfriskning av begreppsutrustningen inom urbaniseringsforskningen som bland andra John N Miksic har bidragit med. Hans nylansering av begreppsparet orthogenetisk och heterogenetisk urbanisering återgår på tankar hos Robert Redfield och Milton Singer, som är halvsekelgamla vid det här laget. I detta perspektiv kan man tänka sig en heterogenetiskt uppkommen kaupang på Nidarnäset som svarar mot ett behov i det trønderska lokalsamhället, medan ett orthogenetiskt, av kungamakten planerat och grundat, Nidaros något senare snarast svarar mot en idé om urbanitet. Inom detta område finns mycket kvar att göra, inte bara i Norden.

När Røskaft går över till att diskutera sitt källmaterial, finner hon att materialet är synnerligen heterogent. Därmed ansluter hennes forskning väl till den nya forskningen inom bland annat medeltidsarkeologin kring samhällsstrukturernas uttryck i landskapet, där nyckelordet är variation, snarare än generella mönster. Det ansluter i någon mån också till det heterarkiska perspektivet på samhällsrelationer, så som det har lanserats i USA av Carole Crumley och andra. Söker man hierarkier i landskapet kan det förvisso bli besvärligt att passa in alla lokaliteter i schemat, men i ett heterarkiskt perspektiv, där företeelser är sinsemellan orankade eller rankade på flera olika sätt, blir förekomsten av flera olika, men geografiskt överlappande, strukturer fullt begriplig.

Om man höjer blicken från Trøndelag till omkringliggande regioner gör man gärna jämförelser. Røskaft kommer fram till att "kongemakten i tidlig medeltid neppe kan ses å ha ført en bevisst politikk som innebar å plassere sine lokale representanter på 'nye' lokaliteter" (s 160). Det synes således finnas en platskontinuitet som överbryggat etableringsfasen för rikskungadömet i Trøndelag och detta torde vara avhandlingens viktigaste resultat. En annan slutsats som man hade önskat att författaren diskuterat i ljuset av sina egna resultat är den som Birgitta Berglund kom fram till i sin avhandling om "Tjøtta-riket" på Helgelandskusten strax norr om Trøndelag. Hon fann där en situation av helt annat slag än den trønderska, nämligen att centralplatserna under rikskungadömet etableringsfas ersätts av nya maktcentra på andra platser. En sådan diskussion får emellertid anstå.

Røskafts avhandling är en nyttig sammanställning och bearbetning av ett intressant material och den kan rekommenderas till läsning för alla som intresserar sig för de här behandlade frågeställningarna. Åtminstone jag har lärt mig mycket vid läsningen. Från min medeltidsarkeologiska utgångspunkt är hennes slutsatser fullt rimliga, ja jag vill till och med påstå att hon nog har träffat helt rätt. Helhetsintrycket av avhandlingen är emellertid att dess resonemang är svävande och in-kännande snarare än vilande på fast empirisk grund. Men vad kan man göra med

ett tunt källmaterial? Jo, möjligen skaffa sig en bredare teoretisk bas. Slutsatserna hade kunnat underbyggas bättre.

Mats Mogren

Catharina Raudvere, *Kunskap och insikt i norrön tradition. Mytologi, ritualer och trolldomsanklagelser*, Vägar till Midgård 3, Nordic Academic Press, Lund 2003. 226 s.

Religionshistorikern Catharina Raudveres bok *Kunskap och insikt i norrön tradition* utgör den tredje publikationen från det tvärvetenskapliga projektet "Vägar till Midgård – nordisk hedendom i långtidsperspektiv" som bedrivs vid Lund universitet.¹ Boken och är en utökad version av Raudveres engelska artikel *Trolldömr in Early Medieval Scandinavia*.²

I de isländska sagorna möter läsaren en rad personer som besitter speciella kunskaper och som är i stånd att påverka sin omgivning genom trolldoms handlingar. I bland annat *Grettis Saga* berättas det att det finns få saker som är mäktigare än trolldom.

Genom att använda fornvästnordiska texter som sagamaterial, mytologiska texter och medeltida lagmaterial diskuterar Raudvere trolldomsberättelser och trolldomshandlingar med tyngdpunkt på Island. Någon närmare analys av källornas ålder görs inte i framställningen och tidsperspektivet är satt till 800–1300. Raudvere hämtar sina teorier om textmaterialet och ritualer främst från litteraturvetenskap och antropologi. I källdiskussionen gör hon upp med en gammal föreställning om att det skulle gå att återskapa en enhetlig förkristen skandinavisk religion med liturgi och heliga texter genom att studera norröna mytologiska texter.

Det är svårt att få någon enhetlig bild av dem som kunde seja, spå och använda trolldom i texterna eftersom terminologin skiljer sig åt. Den som är kapabel att utföra trolldomshandlingar framställs ofta i de isländska sagorna som en person i samhällets marginal. Trolldom kan vara ett nog så effektivt vapen i kärleksaffärer, politiskt maktspel och konflikter. Genomgående visar Raudvere att de viktigaste termerna associerade med trolldom antingen refererar till kunskap eller till det talade ordet. De flesta trolldomsaktiviteter, positiva eller negativa, är på ett eller annat sätt kopplade till föreställningar om ödet.

1. Den första delen, Catharina Raudvere, Anders Andrén & Kristina Jennbert (red), *Myter om det nordiska. Mellan romantik och politik*, Lund 2001, recenserades i *Historisk tidskrift* 2003:3, s 478ff, och den andra delen, Kristina Jennbert, Anders Andrén & Catharina Raudvere (red), *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, Lund 2002, recenserades i *Historisk tidskrift* 2003:2, s 346f (reds anm).

2. Catharina Raudvere, "Trolldömr in Early Scandinavia", i Bengt Ankarloo & Stuart Clark (eds), *Witchcraft and Magic in Europe*, vol 3, London 2002.

Sagamaterialet visar att trolldomskunniga personer som ansågs kunna se in i framtiden var mycket eftertraktade i det norröna bondesamhället, vilket var beroende av god avkastning från jordbruk, fiske och jakt under det kommande året. I Erik Rödes saga (*Eiriks saga rauða*) kan vi följa Torbjörg Lillvölva när hon mot betalning sejdar om det kommande året. Sejdceremonien är möjligen den viktigaste ritualen för att förstå trolldomens olika aspekter men någon enhetlig bild av den är svår att få eftersom texterna skiljer sig åt på flera punkter. Tidigare forskare har fört fram tanken att sejd skulle ingå i ett större cirkumpolärt religionskomplex och vara besläktad med shamanismen. Raudvere väljer dock att diskutera trolldomshandlingarna på ett mer jordnära samhällsligt plan i sin studie.

Raudvere behandlar trolldomens ritualer på ett sätt som vittnar om djup kunskap och känsla för texternas mångfasetterade innebörd samt de källkritiska problemen. Texten kryddas med bilder och intressanta tolkningar av arkeologiska lämningar. Läsaren får ta del av noggranna beskrivningar av trolldomsföreställningar och olika aktörer utan att texten kvävs av långa citat från sagor och mytologiska texter. Något som möjligen saknas i det avslutande kapitlet om den rättsliga traditionen är en diskussion om huruvida det norska Gulatinget stod förebild för upprättandet av Alltinget på Island, samt en något utförligare källdiskussion om det medeltida lagmaterialet. Då det gäller författarens diskussion kring den isländska gudens funktion och ställning saknas Jón Viðar Sigurðsson's bok i ämnet.³ Likaså saknar jag en värdefull artikel av Bertil Nilsson rörande lagmaterial som förbjuder hedendom.⁴ Annars erbjuder litteraturförteckningen goda möjligheter för vidare läsning.

Raudveres bok är ett utmärkt komplement till Dag Strömbäck's klassiska avhandling *Sejd. Textstudier i nordisk religionshistoria* från 1935.⁵ Det är därför en välkommen studie som bör intressera historiker såväl som religionshistoriker, antropologer och inte minst arkeologer, som under senare år återigen fått upp ögonen för sejd och norröna texter.

Henrik Alexandersson

3. Jón Viðar Sigurðsson, *Goder og maktforhold på Island i fristatstiden*, Oslo 1993.

4. Bertil Nilsson, "Till frågan om kyrkans hållning till icke-kristna kultfenomen. Attityder under tidig medeltid i Europa och Norden", i Bertil Nilsson (red), *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*, Uppsala 1992.

5. Dag Strömbäck, *Sejd. Textstudier i nordisk religionshistoria*, Lund 1935.

Johan Berg, *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000–1562*, Meddelande 120, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2003. 278 s.

Som ett led i försöken att vitalisera studiet av svensk medeltid har ett antal forskare på senare tid vänt blicken mot jordägandet, och därmed även mot lokalsamhället och stormannasläkterna. Det mest framträdande exemplet är Sigurd Rahmqvists *Sätessgård och gods* (1996). Rahmqvist visar här hur förvärv av sätessgårdar i hans uppländska undersökningsområde var påfallande vanliga under decennierna kring år 1300. Vid samma tid, gissar Rahmqvist, skapades en hållbar svensk torpbebyggelse genom att stormännens trälar fick etablera egna småjordbruk under huvudgården. (På sistnämnda punkt är slutsatsen blott hypotetisk, låt vara att jag personligen tror att Rahmqvist har rätt.) Det mest frapperande med dylik forskning är att den faktiskt öppnar dörrar till en vidgad förståelse av ett samhälle som flertalet svenska historiker länge trodde var färdigutforskat. Den svenska medeltiden har på kort tid antagit formen av ett levande forskningsfält.

Den senaste undersökningen av denna art är en avhandling i kulturgeografi, Johan Bergs *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000–1562*. Berg försöker genom analyser av Kinda härad samt av Örtomta, Skärkinds och Kaga socknar visa hur herrgårdsbygden i Östergötland har sin bakgrund i ett samlat jordinnehav av stormän under äldre medeltid, snarare än i egendomsansamling på 1600-talet. Han betonar med skärpa kontinuiteten i kulturlandskapets ägandestrukturer, hur arvtagare till ett fåtal rika släkter under hundratals år dominerade bygden. Enligt Berg ägdes huvuddelen av all jord i området ifråga av blott två släkter på 1200-talet, något som torde ge utrymme för en radikal omvärdering av den traditionella uppfattningen om äldre svensk medeltid som de fria böndernas gyllene epok.

Det största problemet med Bergs undersökning är, föga förvånande, det bristfälliga källäget. Redan i ansträngningarna att spåra ägoförhållanden tillbaka till tidigt 1300-tal tvingas Berg ta sig betydande friheter med det begränsade materialet – utgå från hypoteser, spekulera med antaganden om arv och släktskap, och så vidare. Att därifrån söka sig ännu längre tillbaka och presentera en hypotes om ägostrukturens utveckling under vikingatid och äldre medeltid är än mer vanskligt, varför hans bok på dessa punkter bör läsas med mycket stor varsamhet. Vi vet inte om Östergötland dominerades av ett fåtal rika stormannasläkter på 1000- och 1100-talen. Vi vet inte hur stor del av jorden som i praktiken kontrollerades av fria bönder. Den trista sanningen är att vi förmodligen *aldrig* kommer att få veta det. Dessutom vet vi på tok för litet om jordägandet som sådant, om hur äganderätten till jorden definierades och vilka övriga förpliktelser och skyldigheter gentemot kung, hövding och grannbönder som jordägandet medförde. Det vi känner till om dylika förhållanden är i allt väsentligt sådant som framkommer i

skrift från och med 1200- och 1300-talen. Om äldre förhållanden kan vi enbart framföra mer eller mindre kvalificerade gissningar.

Av dessa glädjedödande invändningar följer emellertid inte att Bergs avhandling är ointressant. Boken bör läsas försiktigt, men med intresse. Det mest friska med avhandlingen är dess medvetna problematisering av etablerade vetenskapliga "sanningar". Att inte utan vidare acceptera Bergs egna hypoteser med hull och hår är ju inte detsamma som att hålla fast vid äldre – likaså obevisade – gissningar.

Dick Harrison

Börje Harnesk (red), *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, Umeå 2003. 185 s.

"Det torde inte vara ovanligt att historiker presenterar den tid de själva forskar och skriver om som en period av omfattande förändringar." Så inleder Börje Harnesk antologin *Maktens skiftande skepnader*, men pekar ändå ut den tidigmoderna tiden som en förändringsperiod främst på det ideologiska planet. I antologin vill författarna belysa makt, legitimitet och inflytande. I del ett behandlas den kungliga retoriken och reaktionerna på den; i del två legitimitet och kontroll genom förvaltning, och i del tre kvinnors manöverutrymme i den patriarkala samhällsstrukturen. Flera av artiklarna är lokala fallstudier, med ett specifikt och ibland litet källmaterial.

Mats Hallenberg undersöker Gustav Vasas kungliga propaganda i de brev som skickades ut till allmogen. Kungen som beskyddare var den viktigaste beståndsdelen i propagandan, men variationer förekom. Kung Kristian som tyrann och Gustav Vasa som befriare kan beskriva 1520-talets propaganda av tillbakablickande slag, medan slutet av 1530-talet kom att handla om dagsläget och det ökande hotet utifrån. Under samma period blev dessutom den statliga organisationen mer framträdande i propagandan. Hallenberg menar att Gustav Vasa från 1545 "sänker rösten" och att kommunikationen med allmogen upphör.

Börje Harnesk studerar de norrländska böndernas besvär och kungens skrivelser i slutet av 1500- och början av 1600-talet, för att belysa kungamaktens kommunikation med allmogen. Böndernas argumentation var begränsad, vanligast var hänvisningar till fattigdom och nödortf. Kungens argumentation var betydligt mer mångfasetterad, den rörde bland annat allmännyttan, lydningen, beskyddet och fäderneslandet. Böndernas argument var konstanta och stereotypa, medan kungamakten hade en större arsenal av legitimitetsskapande argument som dessutom anpassades till situationen.

Göran Malmstedt analyserar bilden av regenterna i böndagsplakat under frihetstiden, en tid då kungen hade mycket litet politiskt inflytande. Böndagsplakat-

ens propaganda bibehölls och bidrog, enligt Malmstedt, till att upprätthålla kungamaktens anseende inför folket. Fredrik I och Adolf Fredrik framställdes inte alls som maktlösa, utan som kungar av Guds nåde och landsfäder. Orsaken till den bibehållna positiva bilden av kungarna var, menar författaren, att råd och riksdag ville dölja kungamaktens svaghet för folket. Detta bidrog emellertid till att situationen för efterträdaren Gustav III stärktes och därmed fungerade inte böndagsplakaten som rådet tänkt.

Under temat förvaltning studerar Per Sörlin fogdeförlikning eller soning i norska Jämtland under första halvan av 1600-talet. Soningen var ett slags böter eller förlikning mellan parter som ägde rum utanför domstolen, men ofta i anslutning till tinget. Företeelsen var utbredd i Norge och kunde ge fogden stort inflytande i lokalsamhället. Sörlin menar dock att fogdarnas makt i Jämtland inte var så stor. Hans undersökning visar att det var domstolarna, inte fogdarna, som tog initiativ till soningarna.

Reformerna inom förvaltningen under 1500- och 1600-talen stärkte i många fall centralmaktens närvaro i lokalsamhället. Alexander Jonsson undersöker en sådan reform, införandet av landshövdingar och den nya länsstyrelsen. Regeringsformen 1634 tillsammans med landshövdinginstruktionen 1635 drog upp riktlinjerna för ämbetet. Landshövdingen blev en länk mellan centralmakt och lokalsamhälle, inte olik fogdens roll. Landshövdingarna kom dock att ta stor hänsyn till allmogen och agerade till och med som dess beskyddare, vilket inte varit den ursprungliga intentionen.

Del tre, om hushållet, inleds med Svante Norrhems artikel om kvinnor tillhörande en politisk elit. Brev till och från hustrur till mycket framstående män – som Axel Oxenstiernas hustru Anna Båat och Magnus Gabriel de la Gardies fru Maria Eufrosyne – visar att de kunde utöva viss, informell makt. Deras position i samhället bestämdes mer utifrån deras släkt och familjetillhörighet än deras kön. Det var hushållstillhörighet som bestämde samhällspositionen, vilket gav ett fåtal kvinnor möjlighet att agera utanför de givna gränserna. Dessa kvinnor utmanade ändå inte normen, menar Norrhem, eftersom deras aktivitet var en del av underordningen.

Jenni Toivanen undersöker också kvinnors handlingsutrymme i hushållet, men i bondesamhället. Allt från arbetsdelning, fritid och fest till kyrkobesök var genusspecifikt uppdelat och hierarkiskt bestämt. Treståndsläran styrde hierarkin i hushållet, och där fanns olika roller för kvinnor som innebar olika mycket makt. Att vara hustru och gift med en hushållsföreståndare gav stort inflytande, medan att vara svärdotter eller piga gav litet. Förutom kön styrde ålder positionen i hushållet, vilket ledde till en inneboende konflikt mellan (yngre) söner och (äldre) mödrar, men könsprincipen var starkast och således det som ytterst bestämde positionen i hushållet och i samhället.

Artiklarna, särskilt i de två första delarna, visar utvecklingen av en stark stat

och kungamakt. Hallenbergs undersökning av Gustav Vasas propaganda förefaller bekräfta tidigare uppfattningar, medan Malmstedt mera förvånande visar att de politiskt svaga kungarna faktiskt fick framstå som betydelsefulla. Antologins andra del har karaktären av fallstudier, särskilt Sörlins undersökning av soningen, som snarare än att undersöka en samhällelig utveckling visar de jämtländska fogdarnas maktposition. Den tredje delen bidrar främst till diskussionen om kvinnors plats i hushållet och värderingen av den makt som där utövades. Släkternas betydelse för människors maktposition och vissa kvinnors möjlighet till informell makt är inte okända, men Norrhems försök att låta några få kvinnor belysa vikten av genus mer allmänt förefaller vanskligt.

Sammanfattningsvis bidrar *Maktens skiftande skepnader* till att belysa en intressant och till viss del motsägelsefull aspekt av samhällsförändringen under tidigmodern tid. Kungamakt och stat ökade kontrollen över undersåtarna och deras liv både genom ord och handling, men var också tvungna att börja kommunicera med dem i större utsträckning.

Malin Grundberg

Sten Åke Nilsson (red), *Drottning Lovisa Ulrika & Vitterhetsakademien*, Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2003. 229 s.

Kungliga Vitterhetsakademiens 250-års jubileum firas bland annat med utgivandet av antologin *Drottning Lovisa Ulrika & Vitterhetsakademien*, under redaktion av Sten Åke Nilsson, professor emeritus i konstvetenskap. De olika bidragen i boken är författade av konst- och litteraturhistoriker samt av en historiker och en antikvariatsbokhandlare. Texterna illustrerar olika sidor av Vitterhetsakademiens och av dess instiftares, drottning Lovisa Ulrikas verksamhet.

Lovisa Ulrika var redan tidigt mycket intresserad av vetenskap och konst, och inspirerades av flera närstående, inte minst av brodern Fredrik den store av Preussen. I Sverige lät Lovisa Ulrika inkalla en fransk skådespelartrupp, och hon lät omgestalta delar av Drottningholm så att slottsmiljön från 1700-talets mitt kom att likna den miljö hon lämnat. År 1753 fick hon Kina slott i 33-års present, och redan samma eftermiddag kallade hon till det första mötet i Vitterhetsakademien. Efter den misslyckade statskuppen 1756 minskade möjligheterna för drottningen att agera, och därför kom verksamheten vid akademien att ligga nere ända till slutet av århundradet, till efter sonen Gustaf III:s statskupp. Vitterhetsakademien rekonstituerades 1786, samma år som Svenska Akademien grundades.

Temat för antologin är Lovisa Ulrika som självständig intellektuell i lärda herrars sällskap. Lovisa Ulrika porträtteras som "En Minerva för vår Nord" av konst-

historikern Merit Laine, som också informerar om drottningens bakgrund och ankomst till Sverige, samt om instiftandet av akademien. Vitterhetsakademien skulle verka för en uppodling av svenska språket, för värtalighet och historieskrivning. Av samtiden uppfattades detta som en manlig angelägenhet. Som ensam kvinna lyste drottningen i de lärda herrarnas sällskap. Spänningen mellan att vara kvinna – och därför inte naturligt ha någon plats i ett lärt sällskap – och drottning, med en självskrivna roll i akademien, diskuteras av Laine. Själv tycks Lovisa Ulrika ha legitimerat sin ställning där med sin furstliga roll som mecenat och självklar smakdomare.

Marie-Christine Skuncke, professor i litteraturvetenskap, ger en inblick i drottningens korrespondens med kända europeiska vetenskapsmän och författare, där den idag mest kände torde vara Voltaire. Endast en del av drottningens brev är bevarade; hon förstörde själv en del politiskt känsligt material. Men den historieintresserade drottningen samlade också in manuskript från olika adelsarkiv, och lät alltså en del brev till henne själv ingå i den samling hon ville spara inför eftervärlden. Säkert önskade hon på detta sätt visa sin kulturella verksamhet för efterkommande.

Två personer som var speciellt viktiga vid Vitterhetsakademiens grundande och under dess första år var Anders Johan von Höpken, som skildras av historikern Jonas Nordin, och Olof von Dalin, som litteraturhistorikern Ingemar Carlsson lyfter fram. Anders Johan von Höpken var en av frihetstidens ledande politiker och var medlem i flera akademier och lärda sällskap. Frihetstidens kulturliv är sammanflätat med det politiska skeendet, och många viktiga nätverk skapades inte bara genom släkt- och vänskapsförbindelser, utan även genom partisympatier. Bildandet av Vitterhetsakademien sammanföll med hattpartiets maktövertagande, vilket inte är någon slump. Antologibidraget om Olof von Dalin, hovskald, författare och historiker, berättar bland annat om hans kalottskrifter, ett av Dalins mer underhållande bidrag till hovlivet. Idén kom från Frankrike, där de som gjort sig skyldiga till misstag, tabbar och snedsprång samlades i ett sällskap. En svensk motsvarighet instiftades av drottningen för att roa hovet, där Dalins satiriska utfall mot präster, dåliga predikningar och diverse kyrkliga avarter till slut ledde till rättsligt efterspel.

Litterära tävlingar var länge utmärkande för akademien, och litteraturhistorikern Torkel Stålmarch redogör för den verksamheten. Efter mönster av liknande akademier ute i Europa, arrangerade Vitterhetsakademien offentliga tävlingar inom historia, skaldekunst och värtalighet. Bo Vahlne, konsthistoriker och överintendent, redogör för inredningen av biblioteket och de mindre rummen för samlingar och lärda studier på Drottningholm. De olika förslagen till inredning röjer det tidiga intresset för nyklassicism i Lovisa Ulrikas miljö.

Drottningens sista boksamling på Svartsjö och Fredrikshov har studerats av antikvariatsbokhandlaren Mats Rehnström, och de porträtt av lärda kvinnor som

hörde till samlingen, analyseras av konsthistorikern och intendenten Eva-Lena Karlsson. Både innehållsligt och språkligt är den franska dominansen bland böckerna överväldigande, liksom bland de lärda kvinnliga förebilderna på porträtten, som samtliga är franska "femmes savantes". Antologins sista bidrag handlar om änkedrottningens sorti, och är författat av Sten Åke Nilsson. Lovisa Ulrikas likfärd och begravning blev ingen överdådig ceremoni; själv hade hon i ett brev bett om enkelhet. Den svarta sorgepyramid som Carl August Ehrensverd föreslog realiserades aldrig, och Sten Åke Nilsson konstaterar att för Nordens Minerva, omgiven av rokokons hela prakt, blev det slutliga avskedet enkelt och konstlöst.

Drottning Lovisa Ulrika & Vitterhetsakademien är en intressant antologi, som genom att vidga perspektivet både åt konst- och litteraturvetenskap samt historia, ger en nyanserad bild av akademien, dess tillkomst och verksamhet. Drottning Lovisa Ulrika framstår som en engagerad och beläst kulturpersonlighet, intensivt intresserad av sitt nya hemland och med ambitiösa mål att vitalisera det svenska kulturlivet.

Eva Helen Ulvros

Ólöf Garðarsdóttir, *Saving the Child. Regional, Cultural and Social Aspects of the Infant Mortality in Iceland, 1770–1920*, Report no 19 from the Demographic Data Base, Umeå University, Umeå 2002. 286 s.

Det historiedemografiska fältet är väl etablerat i svensk forskning, inte minst har spädbarnsdödligheten och dess förändringar analyserats. En del forskare prövar orsaker mot långa statistiska serier, medan andra diskuterar dödlighetens orsaker på hushållsnivå.¹ I sin avhandling *Saving the Child. Regional, Cultural and Social Aspects of the Infant Mortality in Iceland, 1770–1920* kombinerar Ólöf Garðarsdóttir dessa metoder förtjänstfullt. På Island var spädbarnsdödligheten mycket hög fram till slutet av 1800-talet. Den var högre än på de flesta håll i Europa trots den sena industrialiseringen. Den höga dödligheten berodde dels på att Islands befolkning drabbades hårt av epidemier på grund av landets isolering fram till andra hälften av 1800-talet, dels på att spädbarnen amrades i låg utsträckning.

Spädbarnsdödligheten varierade kraftigt mellan olika områden. Den högsta spädbarnsdödligheten återfanns i glest bebodda områden, medan mer befolkade områden och Reykjavik hade en lägre dödlighet. Garðarsdóttir menar att det berodde på att man i tätbefolkade områden var tvingad att amma barnen, medan man födde upp barnen på andra sätt i områden som var mer glest bebyggda. I glesbygden kunde man ha mjölkkor och mjölken användes till barnen. I ett samhälle som saknar modern hygien kan komjölk vara direkt livshotande för de

1. För referenser se bl a Susanna Hedenborg, "Kommentar till Sören Edvinsson och John Rogers", *Historisk tidskrift* 2001: 4, 565–570.

späda barnen: dels kan bakterier bildas i mjölken, dels tål spädbarnens magar inte komjölk särskilt bra. Även inom lokala områden varierade spädbarnsdödligheten. Garðarsdóttir undersöker vad nationalitet (dansk eller isländsk), och social klass hade för koppling till spädbarnsdödligheten. Hon visar att de danska barnen hade större chanser att överleva, eftersom de föddes i familjer där det var vanligt att amma. Att nationalitet eller etnicitet har betydelse för barns överlevnadschanser pekar även andra studier på. Om det har att göra med vanor, som Garðarsdóttir föreslår, eller sociala nätverk, som andra forskare diskuterat, är svårt att säga.² Här behövs mer forskning.

En annan intressant iakttagelse i avhandlingen är att dödligheten var högre i överklassen än i underklassen under vissa perioder.³ Troligen berodde det på att de fattiga mödrarna inte hade andra alternativ än att amma sina barn. När transitionen väl påbörjats, sjönk dock dödligheten snabbare i överklassen.

När dödligheten väl började sjunka gick det fort och på 1920-talet var spädbarnsdödligheten lägre på Island än på de flesta andra håll. Garðarsdóttir tillmäter människors agerande och prioriteringar en stor betydelse för nedgången. Insatser mot spädbarnsdödligheten gjordes tidigt. Precis som på andra håll utgavs till exempel skrifter om amning redan på 1700-talet. Men det fanns också andra åtgärder. I ett av de områden som Garðarsdóttir undersöker försökte myndigheterna redan under första delen av 1800-talet påverka den spädbarnsdödlighet som berodde på stelkramp. Analysen av stelkrampsdödlighet är intressant – inte minst eftersom stelkramp är en dödsorsak som få historiedemografer brukar nämna. Precis som Garðarsdóttir håller jag för troligt att spädbarnsdödlighet beroende på stelkramp inte kan ha varit ovanlig i ett samhälle som saknade modern hygien. Om navelsträngen hanterades ohygieniskt är det troligt att en stelkrampsinfektion kunde uppstå. Att dödsorsaken var stelkramp bekräftas här av dödsorsaksbenämningen. Trots insatser var det först mot slutet av 1800-talet som den stora förändringen kom.

Garðarsdóttir menar att barnmorskorna hade en stor betydelse när det gällde att sänka spädbarnsdödligheten, vilket även andra visat.⁴ Barnmorskorna kom att

2. Se bl a Sören Edvinsson som undersöker dödligheten bland medlemmarna i den judiska församlingen i 1800-talets Sundsvall och diskuterar både vanornas och nätverkens betydelse. Sören Edvinsson, "Families of Different Faiths. Infant and Childhood Mortality and Religious Affiliation in 19th Century Sundsvall", pm presenterad vid ESSHC, 2002; och Friedrike Gerlach som studerar spädbarnsdödligheten i tyska och mosaiska församlingen i Stockholm och resonerar om nätverkens betydelse för den låga dödligheten där. Friedrike Gerlach, "Spädbarnsdödlighet i Tyska S:t Gertruds församling och Mosaiska församlingen i Stockholm 1874–1920", opublicerad magisteruppsats, Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2003.

3. Även andra har funnit liknande mönster se Magdalena Bengtsson, *Det hotade barnet. Tre generationers spädbarns- och barnadödlighet i 1800-talets Linköping*, Linköping 1996; Anne Løkke, *Døden i barndommen. Spædbarnsdødlighet og moderniseringsprocesser i Danmark 1800–1920*, København 1998.

4. Anders Brändström, *De kärleksfulla mödrarna. Spædbarnsdødligheten i Sverige under 1800-talet med särskild hänsyn till Nedertorneå*, Umeå 1984.

påverka spädbarnsvården på flera sätt. Garðarsdóttir lyfter fram flera intressanta aspekter av deras arbete och hur det kom att förändra lokala kulturmönster. Att spädbarnsvård har med kultur att göra visar Garðarsdóttir tydligt. I områden där få barn ammade påverkade mödrarna varandra negativt. Tankar om bröstmjölkens tunnhet i jämförelse med komjolk och amningsproblem lyftes säkert fram. I områden där amning var vanligt förmedlades andra tankar. Kulturförändringar är svåra att förklara, men här presenteras flera intressanta resultat. Sammanfattningsvis kan man säga att nyutbildade barnmorskor med goda kontaktnät i ett lokalt område påverkade familjerna att amma barnen istället för att ge dem ersättningskost (komjolk eller tuggad mat i tygpaket). Kunskaper spreds och uppfödningkulturen påverkades.

Avhandlingen är intressant och även om många före Garðarsdóttir analyserat spädbarnsdödligheten visar hon att det finns flera intressanta spår kvar att följa om vi skall förstå varför några barn dog och inte andra, varför dödlighet kan sjunka olika snabbt och vilken roll det mänskliga agerandet spelar i processen.

Susanna Hedenborg

Lars Olsson & Jonna Eriksson (red), *Säbyholmarna. Om arbetsfolk, arbetsförhållanden och facklig organisering på Säbyholms gård, 1850–1945*, Arbetarrörelsens Arkiv i Landskrona, Kristianstad 2002. 176 s.

Arbetarhistorisk forskning har en lång tradition av att inte bara skriva om människor utan att också involvera dem vilkas liv och verklighet de studerar – de får delta i utforskandet och skrivandet av klassens historia. En tanke är att skriva historien i ett underifrånperspektiv, att låta arbetarklassen själv framträda. Metoden har ofta varit en avancerad studie- eller forskningscirkel. Man har samlats kring ett tema, en gemensam arbetsplats eller industribransch.

Ett sådant projekt har utgått från Säbyholms gods, strax utanför Landskrona i västra Skåne. I boken *Säbyholmarna. Om arbetsfolk, arbetsförhållanden och facklig organisering på Säbyholms Gård 1850–1945* redovisar 16 cirkeldeltagare resultatet av detta grävande i historien. Deltagarna – av vilka merparten har vuxit upp på Säbyholm eller har någon form av anknytning till platsen – träffades med jämna mellanrum på Folkets Hus i Landskrona under åren 1993–1998.

Växjöhistorikern Lars Olsson har inspirerat och samordnat projektet samt skrivit den inledande artikeln, "I sockerkapitalets tjänst". Han och hans doktorand, Cecilia Axelsson, är de två akademiska historiker som medverkar i boken. Axelsson skriver om statarbostäderna under godset medan Olsson skildrar utvecklingen på Säbyholm under en lång tidsrymd. Han visar att arbetarklassen – de anställda med familjer – under utvecklingen mot en agrar kapitalism under

andra hälften av 1800-talet och första halvdelen av 1900-talet på ett gods av Säbyholms typ kunde bestå av flera hundra människor. Säbyholm blev från och med mitten av 1800-talet en stor producent av sockerbetor varför Skånska Sockerfabriksaktiebolaget år 1883 anlade ett bruk på godset. De stora produkterna från godset var sockerbetor och mjölk. Spannmål och rotfrukter var av mindre betydelse.

För arbetet på godset krävdes många människor, och det fanns inte tillräckligt med folk i västra Skåne som var beredda att arbeta på Säbyholm. Lösningen blev att importera arbetare och arbeterskor. De kom från Smålands skogsbygder, från övriga Skåne och från Galizien i östra Europa. Om dessa människor från när och fjärran och deras levnadsöden berättar deras barn och barnbarn. Frans och Juljanna Saltarski, till exempel, kom till det skånska jordbruket 1914, strax före världskrigets utbrott, och stannade livet ut. Dessa "galizier" ingick i de stora migrationsrörelserna under decennierna före första världskriget.

För den skånska agrarkapitalismen var den inre migrationen dock viktigare. Kvinnor från enkla rurala förhållanden i skogslandskapen i södra Sverige arbetsvandrade under delar av året. Forskningen som denna cirkel bedrivit ramar in, konkretiserar och illustrerar det som behandlas i Olssons långa inledning. Exemplet hämtas främst från första hälften av 1900-talet. Det handlar om hur statarfamiljerna hade det på Säbyholm, om hur det var att växa upp som barn i denna godsmiljö.

Boken är väl sammanhållen, och alla kapitel refererar till dess titel. De källor som har använts är tidningsmaterial, fackföreningsarkiv, företagsarkiv samt muntligt berättande och hågkomster. Lars Olsson har nyttjat offentliga källor som mantalslängder, landshövdingens femårsberättelser, sockenhandlingar och kronofogdemyndighetens lokala arkiv. För kommande cirklar är detta en viktig volym. Den är ett gott exempel på hur resultaten från forskning kan erbjudas en större publik. För den akademiska arbetarhistoriska forskningen och särskilt forskningen om jordbruksarbetarnas historia är Olssons text viktig.

Mats Johansson

James Wilson, *Jorden skall gråta. Historien om Nordamerikas indianer*, Ordfront Förlag, Stockholm, 2003. 512 s.

I *Jorden skall gråta* skildrar James Wilson de nordamerikanska indianernas historia. Författaren berättar om urbefolkningens ursprung, de första kontakterna mellan indianer och européer fram till de stora indiankrigen på 1800-talet samt den politiska utvecklingen under 1900-talet och indianernas situation idag.

I bokens inledning tar Wilson upp massakern vid Wounded Knee år 1890, där

hövdingen Big Foot och de siouxindianer som följde honom brutalt sköts ned, då de skulle avvärjas av Förenta Staternas Sjunde Kavalleri. År 1990 samlades 300 lakotaindianer vid Wounded Knee, exakt ett århundrade efter massakern, i syfte att befria andarna hos offren. Wilson menar att denna händelse fick större plats i media än vanligt när det gäller indianer och beskriver dessas nuvarande roll i det amerikanska samhället som "sällsamt frånvarande" (s 12). Däremot framträder de i filmer, böcker och logotyper, och Wilson diskuterar dessa symboler som myter om indianen. Han redogör för hur en generation böcker och filmer försökt lansera ett indianskt perspektiv, och hur nya, mera politiskt korrekta termer, introducerats. Enligt Wilson har detta förvandlat indianen från en "grymtande vilde" till ett tragiskt offer, och en symbol för den gröna rörelsen (s 13). Wilson menar dock, med all rätt, att denna romantiska bild inte är mindre mytisk eller stereotyp än den föreställning den ersatt. Författaren frågar sig varför dessa föreställningar är och har varit så svåra att utrota, och menar att det till stor del beror på övertygelsen att indianen tillhör det förflutna och inte nutiden. De uppfattas helt enkelt som historiska figurer.

Wilson's bok ger en mycket god översikt och introduktion till indianfolkens historia och en bakgrund till deras roll i dagens amerikanska samhälle. Dispositionen är ganska traditionell; Wilson redogör för indianernas historia utifrån de kulturområden som blivit allmänt accepterade. Detta fungerar utmärkt som en översikt. Wilson berättar koncist och faktaspäckt, men ändå lättillgängligt, om de nordamerikanska indianernas historia.

I ett avslutande kapitel diskuteras även 1900-talets utveckling mycket insiktsfullt, och detta är kanske den mest intressanta delen av boken. Här behandlas främst tiden efter de stora indiankrigen, den amerikanska statens indianpolitik under 1900-talet och hur indianerna berövades mark och rättigheter på politisk väg istället för genom utrotningskrig.

Wilson strävar medvetet efter att inte framställa indianerna i det romantiska sken som präglat historieskrivningen rörande dessa folk. Detta lyckas till stor del och boken känns mycket insiktsfull. Enligt *The Guardian* har Wilson med sin bok förändrat uppfattningen om Förenta Staternas historia och orsakat häftig debatt. Medan detta möjligtvis kan vara sant i USA, där man än idag gärna blundar för indianernas situation, känns Wilsons perspektiv på indianernas historia för mig ganska självklart. I Sverige har Förenta Staternas behandling av landets ursprungsbefolkning sedan länge diskuterats öppet. Detta minskar dock inte bokens värde. Författarens syfte är av allt att döma att ge en introduktion i ämnet, inte att gräva ned sig i djupare diskussioner. Jag anser att denna bok är en mycket bra sådan introduktion.

Lisa Lundgren

Susann Vihma, *Designhistoria – en introduktion*, Raster Förlag, Stockholm 2003. 217 s.

Susann Vihma vill i *Designhistoria – en introduktion* blottlägga den moderna formgivningens historiska rötter. Designhistoria hör inte till historieämnets traditionella forskningsfält, men kan vara av visst intresse då den belyser vanligen förbisedda aspekter av hur industrialiseringen förändrade villkoren för produktionen av varor. Vihmas undersökning tar avstamp i 1700-talet, då den engelska keramikverkstaden Wedgwood anlidade bildkonstnärer för att formge nya modeller. Därefter följer spridda nedslag i designhistorien fram till 1990-talet. Modernisten Le Corbusiers formprinciper från 1920-talet behandlas, liksom mellankrigstidens tyska designhögskolor och 1960-talets plastföremål. Avslutningsvis beskrivs formgivningen av elektronikprodukter på 1980-talet.

Susann Vihmas studie skiljer sig från de vanliga designöversikterna framför allt genom att den inte i första hand fokuserar på enskilda föremål utan på själva designämnets utveckling. Vihma är själv lärare vid Konstindustriella högskolan i Helsingfors och undersökningen präglas av ambitionen att presentera det egna verksamhetsfältets historia för både designstudenter och för allmänheten. Vihma menar att design som disciplin uppstod som en följd av den tidiga industrialiseringen vilken möjliggjorde massproduktion och gav utökade möjligheter för producenter att marknadsföra sina varor. Sambandet mellan serietillverkningens tekniska förutsättningar och varornas utformning utgör också ett av bokens centrala teman.

Tyngdpunkten i studien läggs framför allt på representanter för formgivning och stilar som var nyskapande i sin samtid. Vihma använder begreppet design i vid bemärkelse och undviker att diskutera dess gränser. Istället får hennes urval representera ämnets historia och därmed implicit bestämma begreppets innehåll. Förutom tongivande designers beskrivs företag, designskolor och olika idéer bakom formgivning och varorornas funktion. Verket innehåller många presentationer av förgrundsgestaltarnas olika uppfattningar om estetik, men även deras syn på designämnets förhållande till bildkonsten samt industriföretagens behov av produktutveckling diskuteras. Av Vihmas framställning att döma förefaller den teoretiska debatten främst ha präglats av konkurrerande uppfattningar rörande förhållandet mellan estetisk utformning och funktion.

Av särskilt intresse är skildringen av designämnets ursprung i 1840-talets idéer om att uppfostra människor till god smak genom formgivning av funktionellt och estetiskt förbättrade industrivaror. Bakgrunden till dessa idéer, som blev ett av designämnets teoretiska fundament, var eliternas reaktion på 1800-talets rikligt ornamenterade massproducerade varor. Dessa betraktades som degenererade kopior av den äldre hantverksproduktionens exklusiva mästerverk. Designerns uppgift var att formge nya varor som inte var dåliga kopior av den

gamla hantverksproduktionen utan original anpassade efter de nya produktionsprocessernas möjligheter och produkternas skiftande funktioner. Paralleller går att dra till Alva Myrdals engagemang för funktionella möbler till arbetarklassens små bostäder.

Naturligtvis kan en del kritik riktas mot Vihmas urval av designers och föremål som får representera ämnets historia. Avgränsningen är ganska rimlig men några viktiga formgivare och influenser saknas. Dessutom får designers som varit verksamma i Storbritannien, Tyskland och USA ett alltför stort utrymme på de övrigas bekostnad. Skandinaviska formgivare ges ett minimalt utrymme, trots att exempelvis Alvar Aalto och Arne Jacobsen haft ett betydande inflytande på den moderna designens utveckling från 1950-talet och framåt. Vihma vänder sig dessutom till en skandinavisk läskrets, vilken torde vara intresserad av att läsa om designers från den egna regionen. Ett annat tema som skulle förtjäna att lyftas fram mera är hur orientalistiskt konsthantverk och arkitektur påverkat den västerländska formgivningen från 1700-talet och framåt. För även om man skulle godta Vihmas definition att design hör samman med industrialiseringen, så går det inte att förbise det orientaliska hantverkets betydelse för designhistoriens estetiska aspekter.

Förutom att urvalet lämnar en del övrigt att önska i fråga om skandinavisk formgivning och utomeuropeiska kulturers bidrag så är boken läsvärd och väl-skriven. Läsaren får en introduktion till ett inom historieforskningen hittills förbiset område, men i slutändan så är det ändå den konst- och designintresserade allmänheten som har störst behållning av Susann Vihmas verk.

Jens Widding

Anna Christina Ulfsparré (red), *Landsarkivet i Lund 1903–2003*, Landsarkivet i Lund skriftserie 10, Lund 2003. 232 s.

Jubileumsskrifter som behandlar arkiv och bibliotek har sällan någon stor relevans för den historieforskningens självbespeglings närmast per definition det alltså närvarande ledmotivet, vilket inte bara kan vara ointressant utan också en smula irriterande för den som så att säga inte varit med. Denna jubileumsbok skiljer sig dock avsevärt från andra skrifter i samma genre, både vad avser ambitionsnivå och ämnesbredd.

Nuvarande landsarkivarien Jan Dahlins genomgång av den weibullska eran, det vill säga arkivets verksamhet under de första femtio åren, behandlar på ett mycket spännande sätt sambandet mellan bröderna Weibulls olika roller som arkivarier, forskare och människor. Då bröderna Weibull kom att präglats, ja i grunden förändra, svensk historieforskning under samma period blir Dahlins bidrag i boken därför också en historiografisk studie.

Lauritz Weibulls karriärväg är särskilt intressant. Strax efter disputationen

under våren 1899 inledde han sin ammanuéstjänstgöring hos Clas Theodor Odhner på Riksarkivet för att meritera sig för tjänsten som landsarkivarie i Lund. Tjänstgöringen ägde rum i kortare perioder och parallellt med hans olika utgivningsprojekt, däribland källutgivningen inom ramen för *Skånska samlingar*. Som Birgitta Odén redan påpekat – vilket Jan Dahlin ger henne rätt i – var utgivningsarbetet ett medvetet led i Lauritz Weibulls meritering som arkivman. Det kom sedermera att visa sig att utgivningsarbetet också var relevant symboliskt kapital att ackumulera när han senare förklarades professorskompetent vid en tillsättning i Uppsala. I och med tjänstgöringen på Riksarkivet kom Lauritz Weibull i kontakt med grundläggande inslag i arkivtjänsten, såsom sammanföring av buntar, seriebildning, etikettering och upprättande av förteckningar.

Under Lauritz Weibulls tid som landsarkivarie följde ordningsarbetena i huvudsak leveranserna och det skulle dröja innan man började upprätta förteckningar av dagens höga standard – om detta skriver förste arkivarien Bengt Danielsson i avsnittet "Leveranser samt ordnings- och förteckningsarbeten 1903–2003". Desto mer aktiv var landsarkivarien på forskningens område. Samtidigt med tjänsten som landsarkivarie ingick Lauritz Weibull exempelvis i styrelsen för *Historisk tidskrift*, ett arrangemang som säkerligen redaktören Emil Hildebrand, vid denna tid riksarkivarie, låg bakom. Vidare författade han under sin tid som landsarkivarie flera avsnitt i ett brett upplagt flerbandsverk om Sveriges historia. Också detta skedde under ledning av riksarkivarien Hildebrand. Att Lauritz Weibulls kontakter med Lundahistorikerna var sparsamma under 1900-talets första decennium bör därför inte tolkas som att han isolerade sig i arkivvärlden eller att det skulle ha rätt metodologiska skiljaktigheter. De sparsamma kontakterna berodde i huvudsak på att Lauritz Weibull var liberal och inte nationalistiskt vurmande konservativ som flertalet av universitetsforskarna under den här tiden.

Som Jan Dahlin förtjänstfullt påpekar har frågan om egen forskning inom ramen för tjänsten aldrig fått någon lösning inom det svenska arkivväsendet. Sedan ett par decennier tillbaka – med teoriernas intåg och "the linguistic turn" – är frågan mycket långt från någon lösning. Detta är, som jag ser det, till stor skada för såväl historieforskningen som för arkivväsendet. Under Lauritz Weibulls ledning byggde arkivets personal upp kunskaper om källor som under mycket lång tid kom forskare i historia till godo. Åt andra hållet resulterade kontakterna mellan landsarkivet och universitetsforskarna bland annat i att Lauritz Weibulls efterträdare på posten som landsarkivarie, brodern Carl Gustaf Weibull, författade den kända arkivteoretiska uppsatsen om arkivordningsprinciper. En långsiktig tendens tycks vara, om man får tro historikern Pär Frohnert, att avståndet mellan arkivinstitutionerna och universitetsforskarna också ökar i exempelvis bidragen till *Historisk tidskrift*.¹

1. Pär Frohnert, "Arkivmaterialet och de svenska historikerna. En studie av *Historisk tidskrift* 1960–2000", i Kerstin Abukhanfusa (red), *Av kärlek till arkiv. En festskrift till Erik Norberg*, Lund 2002.

Personalen på ett landsarkiv består naturligtvis av mer än bara landsarkivarier. Förste arkivarien Elisabeth Reuterswärd, vid Lunds landsarkiv sedan 1977 enligt bokens utmärkta förteckning över personalen, beskriver i sitt bidrag en utveckling som uppvisar en del intressanta drag. Sammanlagt har närmare 350 personer tjänstgjort på Landsarkivet sedan starten, varav majoriteten bestått av amanuenser (66 st) och arkivvårdare (86 st). De förstnämnda har ofta varit anställda på deltid, varvid den övriga tiden använts till akademiska studier eller forskning. I dag finns ytterst få sådana tjänster vid svenska arkiv (jfr ovan). Över tid har antalet kvinnliga anställda ökat kraftigt, liksom i den offentliga sektorn i övrigt. Första kvinna som utnämndes till landsarkivarie var Anna Christina Ulfsparré, först som tillförordnad 1977 för att bli ordinarie under perioden 1984–1996.

Anna Christina Ulfsparré avslutar boken med en uppsats om kunskapsuppbyggnad och kunskapsförmedling. Som hon förmodligen helt riktigt påpekar, är både samhällets och allmänhetens bild av arkivarien såväl mångtydig som motsägelsefull. Det är dock ett tydligt drag i yrkets professionaliseringsprocess att statusen har höjts betydligt genom att krav på formell utbildning i praktiken införts. I dag anställs ytterst få, så vitt jag vet, som arkivarie utan 40 poäng i arkivvetenskap i sin grundexamen. Vad som är vetenskapligt intressant att fråga sig är vad detta fått för konsekvenser för förhållandet mellan arkivinstitutionerna och universitetsforskningen. I boken framhåller Jan Dahlin att det fortfarande saknas komparativa studier av landsarkiven men kanske framförallt analyser av Riksarkivets utveckling och roll som centralmyndighet i arkivväsendet efter landsarkivens tillkomst. En sådan studie behöver inte nödvändigtvis genomföras av historiker, för om den arkivvetenskapliga diskussionen i sig skall bli livaktig krävs att den arkivvetenskapliga grundforskningen intensifieras. Dahlin pekar med andra ord på ett mycket viktigt forskningsfält. Vad jag känner till finns exempelvis inga sociologiska undersökningar av Riksarkivets utveckling och förhållande till landsarkiven och universitetsinstitutionerna, vilket vore intressant att ta del av. Ett sådant projekt skulle med fördel kunna dras upp efter de riktlinjer Berndt Fredriksson skisserar i en nyligen publicerad uppsats om arkivvetenskapens historia och framtid.² Däri understryks att den del av arkivvetenskapen som sysslar med arkivbildning och arkivverksamheten bör sträva efter att se dessa i en samhällelig kontext. Flera av uppsatserna om Landsarkivet i Lund under perioden 1903–2003 innebär ett stort steg framåt i en sådan strävan.

Börje Bergfeldt

2. Berndt Fredriksson, "Arkivvetenskap – historia och framtid", *Arkiv, Samhälle & Forskning* 2002:2.

Ulrika Nilsson, *Kampen om Kvinnan. Professionalisering och konstruktioner av kön i svensk gynekologi 1860–1925*, Diss, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, Skrifter 31, Uppsala 2003. 448 s.

Med sin avhandling *Kampen om Kvinnan. Professionalisering och konstruktioner av kön i svensk gynekologi 1860–1925* kommer Ulrika Nilsson att skriva in sig i raden av betydande lärdomshistoriker. Avhandlingen är inte bara ett gynekologihistoriskt pionjärbete, den har större ambitioner än så, nämligen att undersöka hur i vårt land en "gynekologisk kultur" skapades från 1860 och framåt (s 9). I en avhandling med sådana ambitioner blir naturligt nog begreppet *kön* oundgängligt och författaren har vid *doing gender*-processen valt att luta sig mot historiker som Joan W Scott och Eva Lundgren. Författaren menar att det råder ett nära och symbiotiskt förhållande mellan kön/könskonstruktion och professionalisering. Problemet är att begreppet *professionalisering* ingalunda är neutralt utan bemängt med manliga konnotationer, vilket främst påvisats av sociologen Anna Witz i hennes fallstudier av brittiska läkares, barnmorskors och sjuksköterskors professionella projekt. Nilsson utgår från föreställningen att vetenskaperna *skapar* verklighet och därmed kommer att besitta *makt*. I fokus för hennes undersökning står gynekologerna som genom sin profession kom att medverka i kampen om Kvinnan. Intill nyligen – kanske faller ämnet mellan medicin-, historie-, sociologi- och genusstolarna? – har få studier ägnats dynamiken kring läkarvetenskap/kön/professionalisering.

Nilsson har genom sin avhandling satt denna dynamik på kartan och det har hon gjort med en studie så omfångsrik och så empiriskt gedigen att varje nyantagen doktorand måste blekna. Nu är det inte helt oproblemiskt att handskas med ett så stort material och lägga sig på en så hög ambitionsnivå. Risken är alltid att de teoretiska ingångarna i materialet blir för många och att fokus därmed blir otidligt, särskilt om man formulerat syftet vagt eller håller sig med flera syften. Ambitionen att undersöka hur en *gynekologisk kultur* skapas realiserar exempelvis inte i den utsträckning som förespeglas i inledningen och de resultat som författaren kommer fram till göms alltför ofta i flödet av empiri. Bokens första del visar med önskvärd tydlighet hur gynekologerna under 1800-talets sista del vinner kampen om Kvinnan och får tolkningsföreträde när det gäller konstruktion av kvinnlighet. Genom sina instrument utforskar de den mörka kontinenten och genom sina operationer erövrar och ödelägger de den. Upptäckarandan hos de tidiga gynekologerna tycks många gånger ha överflyglat åstundan att bota patienten. Operationerna slutade allt som oftast med patientens död, men innan dess flöt mycket blod, slem och tårar. Avhandlingen ger en god överblick över gynekologins utveckling i Sverige; författaren låter många av det manliga kollektivets röster komma till tals och avhåller sig från att moralisera – något som varit nog så lätt i detta fall. Avhandlingens andra del ägnas åt de tidiga kvinnliga läkarna och

deras försök att få tillträde till den medicinska arenan. Föga förvånande konstateras att de mötte hårt motstånd från manliga kollegor som med olika metoder markerade revir kring professionen. Avhandlingen är inte bara omfattande, den är också uppslagsrik och kommer säker att tjäna som inspiration för kommande forskargenerationer.

Inger Hammar

Peder Aléx, *Konsumera rätt – ett svenskt ideal. Behov, hushållning och konsumtion*. Studentlitteratur, Lund 2003. 250 s.

Avskalat och sparsmakat är ett estetiskt ideal som de flesta svenskar förstår innebörden av. Vi rynkar på näsan åt alltför vidlyftiga dekorationer och smaklöst bjäfs. Det skall vara enkelt men smakfullt, och det är fult att skylta med sin rikedom på ett alltför iögonfallande sätt. I många kulturer är situationen den omvända. Varifrån kommer denna måttfulla svenska estetik? I *Konsumera rätt – ett svenskt ideal* ser idéhistorikern Peder Aléx, verksam vid Umeå universitet, sparsamheten som ett svenskt ideal, sprunget ur våra historiskt sett fattiga förhållanden och ur en strävsam och självständig bondekultur. Han påvisar framväxten av ett enkelt och ändamålsenligt hemideal, som under 1900-talet omfattade allt från matintag till den personliga klädedräkten.

Aléx tes är att det avskalade estetiska idealet både är en del och en produkt av vad han kallar *behovsdiskursen*, en serie normativa utsagor och ideal rörande sparsamhet, hygien och näringslära, vilka under hela 1900-talet har mött framförallt flickor och kvinnor i skolan och i andra upplysningskampanjer. Under århundradet engagerades en rad instanser i att fylla och utforma denna behovsdiskurs, vilket redovisas i bokens undersökande del. Volymen inleds dock med en idéhistorisk exposé över behovet, lyxen och sparandet, vilken sträcker sig från Platon till de svenska skolornas sparfostran under 1900-talet. I själva undersökningen trösklar författaren sedan igenom ett tämligen grått material, bestående av kursplaner, föreningsprotokoll, diskussionsprotokoll, offentliga utredningar, betänkanden och facklitteratur. Systematiskt analyseras de olika instanser som påverkat behovsdiskursen: läkarvetenskapen och den näringsfysiologiska forskningen, lärarinnekåren, det fostrande skolsystemet, den begynnande konsumentupplysningen och den svenska konsumentpolitiken.

Även om Aléx talar om en genomsyrande diskurs, anlägger han ett uttalat aktörsperspektiv; det är enskilda personer, framförallt skolkökslärarinnor, som med stöd av vetenskapligt grundade studier utformat och skapat behovsdiskursen och sett till att sprida den. Detta är anledningen till att han främst vill se den som ett underifrånprojekt, en folklig diskurs som så småningom införlivades i och förmedlades av statliga organ. Det är också kvinnor som har varit den främsta mål-

gruppen. Det var husmodern som skulle frälsa samhället; idealet var en rationell och sparsam husmoder som satte familjens grundläggande behov i främsta rummet. Därigenom skulle också samhället bli stabilare. Aléx menar alltså att behovsdiskursen rymde uppfattningen om hushållet som samhällets minsta beståndsdel; det var där reformeringen av samhället skulle ske.

Argumentationen är övertygande och jag är helt beredd att ansluta mig till författarens tes. Vad man däremot kan fråga sig är vilket genomslag diskursen hade i praktiken. Det undersökta materialet är ju det normerande, det är diskursens producenter som blir hörda, inte konsumenterna. Aléx menar själv att budskapet inte hade det genomslag som aktörerna förväntade sig, vilket är en av anledningarna till att det så ihärdigt upprepades.

Undersökningen har ett brett tvärvetenskapligt anslag, vilket dessvärre medför en viss ytlighet. Författaren presenterar inte någon omfattande teoretisk överblick utan erbjuder istället ett smörgåsbord av teorier, främst av sociologiskt snitt, vilka läsaren själv får applicera på innehållet. Detta grepp kan diskuteras. Jag hade önskat mer av teorianknytning i undersökningen, inte bara i sammanfattningen; vissa fakta blir hängande i luften. Samtidigt ger uppläggningsutrymme för en beundransvärd materialgenomgång och personliga reflektioner, vilket är positivt då boken är avsedd för undervisning. Det kanske också är anledningen till att teorianknytningen på slutet är mer diskuterande. Aléx prövar en mängd olika teoretiska perspektiv på sina slutsatser, vilket förmodligen skall ses som ett pedagogiskt grepp.

Det är inte någon fängslande läsning som vi erbjuds. Författaren betonar själv bokens empiriska uppläggning, något som ger den en litet torr karaktär. Däremot är arbetet mycket upplysande och tankeväckande, och bör fungera bra som diskussionsunderlag.

Lina Waltin

Sven Ekdahl (red), *Svenska Victoriaförsamlingen Berlin 1903–2003*, Streiffert Förlag AB, Stockholm 2003. 576 s.

År 2003 blev den svenska församlingen i Berlin hundra år gammal, vilket bland annat firades genom utgivningen av en jubileumsbok. Boken innehåller en längre övergripande inledning samt 63 kortare bidrag varav 44 behandlar själva församlingen. De resterande 19 behandlar svenska skolan i Berlin som genomför sin undervisning i kyrkans lokaler. De kortare artiklarna är en blandning av källmaterial ur församlingens arkiv, dagboksanteckningar och brev från församlingsanställda samt nyskrivna texter. Det bör betonas att det här är en jubileumsbok där församlingen presenterar sig själv, vilket gör att övergripande, mer analytiska och kritiska bidrag saknas. Sven Ekdahls över 60 sidor långa inledning är dock väldigt lyckad och ger en bra bakgrund för de kortare bidragen.

Grundandet av församlingen är förknippat med den allmänna ekonomiska utvecklingen i Tyskland. Det tyska kejsardömetts industriella uppsving under slutet av 1800-talet ledde till en ökad skandinavisk invandring. Vid förra sekelskiftet beräknades antalet svenskar uppgå till cirka 1200 personer varav omkring 300 räknades som fast boende. Till detta kom de knappt 500 norrmän som bodde i staden. När Victoriaförsamlingen grundades 1903 fanns alltså tillräckligt med potentiella medlemmar och omkring 160 personer skrev in sig i församlingen under de första åren. För många verkar församlingens gudstjänster och aktiviteter ha varit ett sätt att träffa andra svenskar och därigenom hålla kontakten med hemlandet. Det återspeglas inte minst i artikeln "En Söndag i Berlin" av församlingens första kyrkoherde Gunnar Helander. "Att utomlands få vara samman med landsmän, det är en glädje som den svårligen förstår som ej erfarit den. Den kyrkliga verksamheten har härute jämväl som uppgift att sammanföra och sammanhålla svenskarne." Förutom gudstjänst firade man – och firar fortfarande – svenska högtider som midsommar och valborg. Församlingens funktion gick alltså utanför det man skulle kunna kalla den rent kyrkliga och dess historia är även ett stycke svensk emigranthistoria.

Berlins stormiga historia under 1900-talet återspeglar sig även i de texter som presenteras i boken. Första världskriget och den efterföljande depressionen drabbade naturligtvis även de svenskar som bodde i Berlin. Årsberättelserna från 1919 och 1922 samt Birger Forells planer för en hjälpinsamling för de fattiga svenskarna i staden är alla läsvärda dokument som ger en glimt av hur församlingens liv och situationen för svenskarna i Berlin gestaltade sig på den tiden.

Även den nationalsocialistiska diktaturen och det andra världskriget påverkade naturligtvis församlingen. Dokumenten och artiklarna angående församlingens historia i det Tredje riket är onekligen bland det mest intressanta i boken, men samtidigt märks i detta avsnitt tydligt att det här är en bok där församlingen presenterar sig själv. Till skillnad från de artiklar som behandlar tiden fram till början av 1930-talet fokuserar artiklarna om kyrkan under diktaturen mycket mer på prästerna och deras handlande. Detta är förstäligt med tanke på Birger Forells rakryggade hållning mot nationalsocialismen och hans stöd till "Bekennende Kirche" och när man läser om hur hans efterföljare, Erik Perwe, gömde förföljda i kyrkans lokaler. Samtidigt ger det boken en slagsida åt det heroiska. Församlingens historia blir dess prästers. Boken hade vunnit på att behandla församlingsmedlemmarnas vardag och hur kriget påverkade församlingsarbetet litet närmare. Det hade även varit intressant att få veta litet mer om den grupp församlingsmedlemmar som var positivt inställda till det nationalsocialistiska Tyskland och de problem eller fördelar detta förde med sig för församlingen.

Urvalet för tiden efter andra världskriget är något mer välvägt, en blandning av artiklar om församlingen i stort och enstaka personer. Värda att framhålla är artiklarna om prosten Heribert Janson som smugglade människor från Öst- till

Västberlin i bakluckan på sin bil och vars avslöjande ledde till stor publicitet och inreseförbud till DDR för Jansson.

Allt som allt innehåller boken en bra blandning av artiklar, även om man kunde ha markerat redan i innehållsförteckningen vilka texter som är skrivna speciellt för boken och vilka som stammar ur arkiv eller tidskrifter. Det faktum att boken behandlar så många olika teman under en så lång tidsrymd gör dock att den som helhet egentligen bara är intressant för historiker som intresserar sig speciellt för den svenska kolonin i Berlin.

Andreas Åkerlund

Tyine Martikainen, *Skräck och förtvivlan i finska Lappland*, Värisuora, Kemi 2002. Övers Sven-Göran Heikka. 200 s.

Antalet civila offer under de finska krigen var relativt sett få. Mindre än tre procent av de totala förlusterna var icke-militära. Dessa siffror är anmärkningsvärt låga om man jämför med andra krigförande nationer. Varje förlust, varje död, är hursomhelst en tragedi – för anhöriga, för bygden och för nationen. Författaren Tyine Martikainen har i sin bok särskilt uppmärksammat de civila offer som skördades vid det norra frontavsnittet, som ju under fortsättningskriget huvudsakligen tillhörde tyskarnas ansvarsområde. De glesbefolkade och svårbevakade områden i östra och nordöstra Finland gav sovjetiska enheter möjlighet att slinka in bakom fronten. Dessa enheter, som kallades för partisaner, agerade självständigt, och hade som uppgift att störa och sabotera de tyska och de finska truppers verksamhet. Emellertid drog sig inte partisanerna för att döda civila under sina räder. Flera byar innanför gränsen skövlades och brändes och människorna dödade. Av naturliga skäl – männen i vapenför ålder var ute i kriget – var offren huvudsakligen äldre, kvinnor och barn.

Martikainens syfte är att uppmärksamma dessa offer som, menar hon, av politiska skäl förtigits i efterkrigstidens Finland. De ryska partisanernas verksamhet har förvisso uppmärksamats och särskilt under 1990-talet häftigt debatterats i finsk media. Här är det tillfyllest att påminna om Ulla Sorvalis *Neuvostopartiensaani toiminta Koillis-Lapissa ja siitä virinnyt keskustelu Suomessa 1990-luvun lopussa. Kirjallisuuskatsaus*, som är tillgänglig via internet: <http://www.cec.jyu.fi/geronet/tutor/partisaani.htm>.

Mig veterligen har emellertid ingen annan så systematiskt gått ner på individnivå för att beskriva grymheterna och offren. Metodiskt går författaren genom ort efter ort längs gränsen och redogör för partisanernas attacker, för offren och för de minnen som de överlevande har. Genom intervjuer, hågkomster, tidningsartiklar, både ryska och finska, samt officiella rapporter av olika slag, tecknar Martikainen en bild av en glesbyggd i skräck. Upprörande skildringar av skoningslöst dödade barn och kvinnor möter oss i Martikainens bok som får tankarna att

gå till i tiden mera närliggande händelser, som de på Balkan. Texten framhävs också av ett utmärkt, fast ofta otäckt, bildmaterial.

Som dokumentär har boken sina förtjänster. Den lilla människans öde i krigets stormvindar är viktigt att dokumentera och bidrar väsentligen till att nyansera och komplettera våra uppfattningar om krig i allmänhet och dess konsekvenser i synnerhet.

Martikainen drivs emellertid av ett patos som visserligen är förståeligt med tanke på det grymma öde som de människor som hon skildrar gick till mötes, men som för med sig att den bild hon förmedlar blir svartvit. Den distans vi som historiker förutsätts ha till vårt undersökningsobjekt saknas hos Martikainen. Hennes framställning är deskriptiv och tidvis av henne själv lätt dramatiserad. Boken kan läsas som en skakande dokumentär över krigets hemskhet och har sitt värde i den noggranna kartläggningen av händelser och individer. Historia i gängse mening är dock boken inte eftersom den saknar såväl metod som källdiskussioner samt en övergripande analytisk ansats. Trots att vi konfronteras med ett synnerligen obehagligt material, trots att vi känner vämjelse inför människors agerande, måste vi som historiker ändå fråga oss vad som är sant och vad som är falskt samt sätta in vår studie ett större sammanhang.

György Nováky

Clarence Lusane, *Hitler's Black Victims. The Historical Experiences of Afro-Germans, European Blacks, Africans, and African Americans in the Nazi Era*, Routledge, New York & London 2002. 320 s.

I historieskrivningen var Förintelsen länge enbart ett judiskt trauma. Men efterhand har allt fler grupper inkluderats. På senare tid har fokus förflyttats till även de romer, homosexuella och andra grupper som drabbades. Zygmunt Bauman har gått så långt som att hävda att Förintelsen var ett misslyckande för hela det moderna samhället.

Histeskrivningen om Förintelsen har alltså tagit sig flera uttryck. Ytterligare ett är att Förintelsen nu görs till ett trauma också för de svarta. Det visas i en bok av historikern och journalisten Clarence Lusane. I *Hitler's Black Victims* belyser han denna mindre kända sida av nazismens folkmordspolitik.

Före nazismen var klimatet i Tyskland jämförelsevis gott för de svarta. De flesta av dem kom från de tyska kolonierna, några var invandrare från USA. De relativt drägliga förhållandena ändrades emellertid snabbt efter första världskrigets slut, då franska kolonialtrupper besatte Rhenlandet. Närvaron av svarta trupper i Tyskland debatterades i Europa under 1920-talet. Tyska nationalister upplevde att fransmännen kränkte deras land genom att låta afrikanska trupper ockupera tysk mark. I tyska tidningar spreds också historier om att dessa soldater

våldtog tyska kvinnor. Antipatin mot de svarta blev värre i och med de så kallade Rhenlandsbastarderna, de mellan 500 och 800 barn som föddes efter kontakter mellan tyska kvinnor och de svarta ockupationssoldaterna. Detta bidrog till talet om att den tyska rasen var hotad, och i förlängningen till en mer intolerant attityd mot de svarta i Tyskland.

När nazisterna kom till makten fanns det alltså rasism mot svarta att bygga vidare på. Lusane menar också att nazisterna hade en del att lära av USA vad gällde rashygien, rasism och diskriminering. Och detta är givetvis en utmanande tes, särskilt för dagens amerikanska läsare. Lusane visar dock att det faktiskt finns goda belägg för en sådan tolkning. "Tyskarna slår oss i vårt eget spel", klagade ledande företrädare för amerikansk rashygien, och i Tyskland talades det om att Hitler hade inspirerats av Ku Klux Klan.

Exakt hur många svarta som fanns och/eller dödades i de nazistiska koncentrationslägren är emellertid svårt att säga. Detta beror på att de svarta var en mycket heterogen grupp (vilket redan bokens tungfotade undertitel antyder), vilket ändå inte avhåller Lusane från att behandla dem som om de utgjorde en klart avgränsad kategori. Och däri ligger det stora problemet med boken. De svarta offren för nazismen kunde vara allt ifrån amerikanska krigsfångar och tillfångatagna franska eller brittiska kolonialtrupper till invandrade tyskar med rötter i Afrika. Enligt officiell amerikansk statistik tillfångatogs 153 svarta soldater av tyskarna. Antalet svarta fransmän från kolonialtrupperna i fångenskap var långt större. Alla var de offer för varierande omständigheter och utsattes för olika sorters behandling.

Det är uppenbart att många svarta for illa under andra världskriget, och att den nazistiska regimen var rasistisk, men den centrala frågan är om de svarta som dog föll offer just för att de var svarta eller för att de helt enkelt deltog i kriget. Det finns nämligen flera problem med att bara titta på de svarta offren och rycka loss dem från det större sammanhanget på det sätt Lusane har gjort. Han gör exempelvis en stor poäng av att några amerikanska – svarta – bombplansbesättningar mördas av tyskar efter att ha tvingats hoppa i fallskärm. Men blev de mördade just därför att de var svarta? Eller för att de med sina bombmattor ödelade Tysklands städer? Eftersom även vita bombplansbesättningar i samma belägenhet ibland gick samma öde till mötes, talar mycket för det senare.

Ett liknande problem är att de svarta inte utgjorde någon egen kategori i Förintelsebyråkratin. De kategorier man använde sig av i lägren är ju annars en användbar indikator på vilka grupper nazisterna förföljde. Framträdande är här exempelvis judar, romer, kommunister, homosexuella och Jehovas vittnen. De svarta som fanns i lägren gjorde det i egenskap av någon av dessa grupper. Därför är de nästan lika svåra att spåra som nazisternas alla rödhåriga eller vänsterhänta offer.

Dessa tveksamheter gör *Hitler's Black Victims* till en rätt ojämn historia ibland upplysande men ofta hårdagen. Naturligtvis är det viktigt att alla aspek-

ter av Förintelsen blottläggs, men huvudsyftet med *Hitler's Black Victims* tycks mest vara att poängtera att också svarta, som varit offer i så många andra sammanhang, även var offer i nazisternas dödsläger.

Därför framstår boken mer som ett inlägg i en samtida debatt om kulturella identiteter, där offerrollen tycks vara viktig, än som ett stycke historieforskning i gängse mening. Oavsett vilket hade den vunnit på mer saklighet.

Henrik Höjer

Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Nordic Academic Press, Lund 2003. 295 s.

Boken är en antologi med bidrag av åtta olika författare som medverkar i projektet "Förintelsen och den europeiska historiekulturen", initierat 2001 vid historiska institutionen vid Lunds universitet. Projektledaren Klas-Göran Karlsson inleder boken med en presentation av det teoretiska ramverket där historiemedvetande och historiebruk beskrivs som centrala begrepp.

Mikael Tossavainen behandlar etablerandet av en israelisk minnesdag för Förintelsen i sin text "Calendar, Context and Commemoration". Att minnas är en central del av den judiska traditionen och Tossavainen menar att etablerandet av en minnesdag tyder på att historiekulturen i det israeliska samhället är beroende av den traditionella judendomen och den nationalistiska sionismen. Hans slutsats är att minnesdagen är ett bra exempel på hur dessa två samspelade i konstruktionen av en kollektiv förståelse av det förflutna.

I artikeln "The Presence of the Holocaust" jämför Pär Frohnert Västtysklands, Östtysklands och Österrikes skilda sätt att hantera sitt förflutna genom att studera hur minnet av Förintelsen hanterats. Hans slutsats är att minnet av Förintelsen genomgick en radikal förändring i Västtyskland från krigsslutet fram till murens fall, och han visar att det hänger samman med grundandet av Förbundsrepubliken. I Österrike och Östtyskland skedde däremot inga större förändringar. Frohnerts hypotes är att skillnaderna ligger i Västtysklands välstånd och utveckling till demokratisk välfärdsstat.

Syftet med Kristian Gerners bidrag "Ambivalence, Bivalence and Polyvalence" är att studera olika manifestationer av historiekultur. I Gerners fall handlar det om polska, tyska och judiska minnesplatser i gränslandet mellan Polen och Tyskland. Gerner konstaterar att minnesplatser inte bara existerar i rummet utan också i tiden och att "Historical culture is not to be found ready-made. It is constructed" s 137.

Barbara Törnquist-Plewa undersöker det polska kollektiva minnet i artikeln "The Jedwabne Killings – A Challenge for Polish Collective Memory". Hon stude-

rar debatten som följde på utgivningen av Jan Gross bok *Neighbours*¹ för att undersöka hur polackerna har handsrats med sitt kollektiva minne och om en förändring av minnet har kommit till stånd. Hon menar att offerrollen är en viktig del av den polska identiteten och att Gross bok ifrågasatte denna självbild. Gross var dock inte den första som skrev om Jedwabne och att just hans bok fick en sådan genomslagskraft beror enligt Törnquist-Plewa på en interaktion mellan olika aktörer och förändrade förhållanden i samhället.

Tomas Sniegion använder Förintelsen som ett lackmustest av den tjeckiska och slovakiska identiteten i kapitlet "Their Genocide, or Ours?". Han studerar perioden efter Tjeckoslovakiens upplösning 1992 och konstaterar att redan före sammanbrottet hade de bägge blivande nationerna bestämt sig för att bygga sin nationella identitet på olika sätt. Sniegions slutsats är att tjeckerna utvecklade en västerländsk framåtblickande identitet medan slovakerna formade en icke-västerländsk bakåtblickande dito.

Klas-Göran Karlsson konstaterar i kapitlet "The Holocaust and Russian Historical Culture" att Förintelsen är frånvarande i den sovjetiska historiekulturen. Karlsson menar att det hänger samman med den sovjetiska patriotismen och den svartvita syn på gott och ont som präglar historieskrivningen. Enligt den terminologi som författarna i boken använder kan man i det ryska fallet tala om ett ickebruk av historien.

Johan Öhman diskuterar i sin text "From Famine to Forgotten Holocaust" hur svältkatastrofen i Ukraina 1932–1933 likställts med Förintelsen. Han jämför hur svältkatastrofen beskrivs i historieböcker i Ukraina och i den ukrainska diasporan i Nordamerika. I det nordamerikanska fallet benämns den "Den glömda Förintelsen" och Öhman visar hur analogin är en medveten strategi för att göra händelsen begriplig och känd för en större publik. I de ukrainska historieböckerna däremot används inte Förintelsen som jämförelseobjekt. Hans slutsats är att bruket av Förintelsen bland ukrainare i USA är ett exempel på ett politisk-pedagogiskt bruk av historien medan läroböckerna i Ukraina använder svältkatastrofen på ett ideologiskt sätt för att legitimera det rådande politiska systemet.

I kapitlet "Holocaust at the Limits" diskuterar Ulf Zander historiekultur och historiebruk utifrån TV-serien *Holocaust*, som sändes 1978. Zander argumenterar för att monument, litteratur, film och TV-serier kan fungera som katalysatorer för ett förnyat intresse för historien. Hans slutsats är att för Sveriges del medförde sändningen av TV-serien *Holocaust* det första ifrågasättandet av den nationella bild som svenskarna hade av Förintelsen.

1. Jan Gross bok *Neighbours. The Story of the Annihilation of a Small Jewish Town* kom ut år 2000 och behandlar massakern i den polska staden Jedwabne där polska invånare dödade sina judiska grannar den 10 juli 1941. Se även Barbara Törnquist-Plewas artikel "Mordet i Jedwabne – en utmaning för polackernas kollektiva minne. En analys av den polska debatten kring Jan Gross bok *Siedzi* ('Grannar')", *Historisk tidskrift* 2003:3, s 395–417.

Boken är den första som projektet ger ifrån sig och därför kan man förstå att analysen inte alltid är driven till sin spets och att resultatet inte alltid är fulländat. Därmed inte sagt att boken är ointressant – tvärtom. Författarnas sätt att vrida och vända på frågan om historiebruk och historiekultur är nyfikat, engagerat och uppslagsrikt och det lovar gott inför framtiden.

Karin Kvist

Håkan Blomqvist & Lars Ekdahl (red), *Kommunismen – hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991*, Carlssons, Stockholm 2003. 255 s.

Humanister och statsvetare vid Södertörns unga högskola har från början (1996) profilerat sig genom intresset för Öst- och Centraleuropa. Deras nya antologi är en rapport från forskningsprojektet med den poetiska beteckningen *Arioso*, "Arbetarrörelsens roll i Östersjöområdet". Bakom detta något kryptiska namn döljer sig den svenska arbetarrörelsens – dess bägge huvudriktningars – reaktion på det "sovjetkommunistiska samhällsprojektet". Ämnet har undersökts i åtta artiklar: fem gäller kommunisterna och deras efterträdare, tre socialdemokratin. Restande två ägnas åt den svenska antikommunismen respektive Sovjets behandling i den spanska socialistpressen under 1930-talet – en sällsynthet i den annars något inåtvända svenska historieskrivningen. Med sin sakliga och distanserade behandling av två så brännande teman – Sovjet och kommunismen – är samlingen överlägsen de hetsiga och anekdotiska alster som producerades inom östforskningen under 1990-talet.

Håkan Blomqvist undersöker i "Socialismus asiaticus" bolsjevismens brännmärkning i den svenska socialdemokratiska publicistiken under 1920-talet. Själva föremålet för undersökningen är visserligen inte helt nytt¹ men ändå intressant, inte minst som författaren visar hur de högersocialistiska skribenterna anknöt till den urgamla svenska rysskräcken och särskilt den civilisatoriska och ibland rasistiska argumentationen mot bolsjevismen, en bevisföring som senare utnyttjades av nazistiska ideologer. Lars Björnin för i sitt bidrag sina studier av kommunistiska "frontorganisationer" vidare till idrotts- och vänskapsorganisationerna. Efterforskningar i det stora Komintern-arkivet i Moskva och SKP-samlingen i ARAB (Stockholm) har resulterat i att han kan avslöja Moskvainternationalens propagandistiska ambitioner vid skapandet av det första Svensk-ryska sällskapet (1924). Det är bara synd att Björnin förbigår den sovjetryska forskningen, inte minst den som just behandlar kulturförbindelserna mellan Sovjetunionen och

1. Jmf Aleksander Kan, *Hjalmar Branting, ryska demokrater och bolsjeviker år 1918 (mellan den ryska oktober- och den tyska novemberrevolutionen)*, Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala Årsbok 1999, s 125–148.

Sverige.² För övrigt innehåller Svensk-ryska sällskapets tryckta årsskrifter 1926–1929 få spår av den kommunistiska ideologin. De nytryckta diplomatiska dagböckerna av Madame Kollontaj (som snart kommer ut på svenska) visar däremot hur hon i egenskap av sovjetiskt sändebud i Sverige (1930–1945) kämpade mot det grova propagandistiska missbruket av kulturförbindelserna.

Helene Carlbäck upplyser läsarna om 1920-talets avancerade sovjetryska kvinno- och familjelagstiftning och plockar fram de svenska kvinnotidskrifternas "röster om experiment i Sovjet". Uppsatsens bägge delar är nyttiga och aktuella med hänsyn till de svenska genusstudiernas uppsving sedan 1990-talet.³ Projektledaren Lars Ekdahl ställer i sitt bidrag "Svensk arbetarrörelse på den tredje vägen?" antologins nyckelfråga: Vilken inverkan hade Oktoberrevolutionen och planhushållningen på SAP:s vägval under det korta 1900-talet?⁴ Han visar att det sovjetiska exemplet – den repressiva kommandoekonomin – visserligen fick en stor, men paradoxalt nog *negativ* betydelse för partiledningen; det fungerade som varning. Särskilt efter det andra världskriget föredrog man samarbetet – "tvångs-äktenskapet" – med den liberala kapitalismen, till sist i "den europeiska gemenskap, som uteslöt en långsiktig reformistisk strategi" (s 227). Det var därför logiskt och naturligt, att den polisiära antikommunismen i Sverige överlevde det andra världskriget. I sitt engagerade bidrag visar Werner Schmidt stereotypen "den begreppslige kommunistens" livsduktighet: Partiledaren C H Hermansson övervakades av säkerhetstjänsten både under och efter kriget (med endast ett kort avbrott) fram till reträtten från ordförandeposten i VPK (1975).

Den nyligen disputerade Jan Bolin behandlar det kommunistiska förstamajfirandet på det lokala planet, i Karlskoga, och visar med hjälp av ett utmärkt lokalt arkivmaterial "den kommunistiska försvenskningens dilemma" – antingen att demonstrera för sig själv eller ansluta sig till ett gemensamt fackföreningståg, det vill säga till SAP. Professor Kjell Östberg, experten på det svenska "revolution-såret" 1968, tar med stöd i de tryckta partidokumenterna sig an den svenska 1960- och 1970-talsvänsterns inställning till Sovjetunionen. Mest nyskapande är artikelns andra del som behandlar vissa kommunistiska grupper "omvända perspektiv" – vägen "åter till Moskva". Den ryska revolutionen blev "ändå för alla dessa grupper en modell för hur socialistiska revolutioner skulle genomföras" (s 239).

Tack vare Vetenskapsrådet har de svenska studierna av kommunismens brott tagit fart under det nya seklet. Dock reduceras inte kommunismens historia under det korta 1900-talet till Gulag. Om detta vittnar den anmälda boken.

Aleksander Kan

2. Se artiklarna av Rosa Achmetzsjina och Marie Volden, i Olga Tjernysjova (red), *Severnaja Evropa Problemy novejsjej istorii*, Moskva 1988, s 48–70.

3. I Norden har kvinnoläge och könsrelationerna under Sovjetsocialismen intresserat den finländska kvinnoforskningen.

Dominik Geppert (ed), *The Postwar Challenge. Cultural, Social, and Political Change in Western Europe, 1945–58*, Oxford University Press, Oxford 2003. 402 s.

I många översiktverk över Västeuropas moderna historia framstår decennierna efter fredsslutet 1945 som oproblematiska. När kriget äntligen var till ända riktades blicken framåt, rekonstruktionen tog vid, rättsstat och liberal demokrati förändrades med ekonomisk expansion och progressiv socialpolitik. Ett gyllene kvartssekel hägrade. Vid närmare eftertanke är detta en makalös metamorfos. Hur kunde en så krigshärjad kontinent på några få år frambringa så mycket välstånd och trygghet? Hur kunde mellankrigstidens polariserade åsiktsklimat förbytas i efterkrigstidens ideologiska samförstånd? Hur kunde en viss form av parlamentariskt folkstyre bli nästan helt dominerande?

Frågorna är inte nya men det har dröjt innan historiker på allvar har tagit itu med dem. På senare år har emellertid alltfler vänt blicken mot senare hälften av 1940-talet, en period som framstår som helt avgörande i den västeuropeiska förvandlingen. I *Dark Continent* (1998), ett av de mest lyckade försöken att säga något väsentligt om Europas samlade 1900-talshistoria, ägnar exempelvis den brittiske historikern Mark Mazower mycket utrymme åt just detta skede.

Till detta synsätt ansluter sig bidragsgivarna till den nyutkomna antologin *The Postwar Challenge*, ett resultat av en konferens vid German Historical Institute i London. De 18 uppsatserna kretsar kring ett övergripande tema, nämligen kulturella, sociala och politiska förändringar i Västeuropa under åren 1945–1958. Tidsgränserna kan synas godtyckliga, men omfattar i stort en period av återuppbyggnad och konsolidering. Geografiskt inskränks bidragen till Frankrike, Italien, Storbritannien och Västtyskland. Begränsningen gör framställningen mer sammanhållen men mindre nyansrik än om exempel från Skandinavien eller Iberiska halvön också hade inlemmats.

Antologins uppsatser sönderfaller i fyra delar. Inledningsvis har man samlat bidrag om kollektiva minnen av andra världskriget och bearbetningen av det förflutna i de fyra länderna. Därefter följer två delar som uppehåller sig vid diskussionerna om den framtida ordningen i Västeuropa, dels debatter om planhushållning och modernisering, dels debatter om europeisk integration och nationell suveränitet. I en avslutande del samlas uppsatser som rör *the transatlantic dimension*, det vill säga aspekter av amerikanisering och amerikanskt inflytande.

I likhet med de flesta antologier är *The Postwar Challenge* ojämn. Flera uppsatsförfattare saknar förmåga att koncist sammanfatta sina teser och resultat. De framgångsrika förtjänar därför särskilt att framhållas. Den tyske historikern Norbert Freis bidrag formar sig till ett koncentrat av hans uppmärksammade bok *Vergangenheitspolitik* (1996). Frei urskiljer tre faser i bearbetningen av det nazistiska förflutna i Västtyskland under årtiondena efter krigsslutet. Den första fasen, 1945–1949, kännetecknades av ett slags reningens och utrensningens politik,

ofta i form av rättegångar mot koryfärer och funktionärer. Nästa fas sammanfaller i stort sett med 1950-talet och det är denna som intresserar Frei. Under Förbundsrepublikens första år igångsattes *Vergangenheitspolitik*. De allierades denazifieringsprocess avbröts, dömda nazister benådades och återintegrerades i samhället samtidigt som ytterlighetspartier på höger- och vänsterflanken förbjöds. Syftet var att glömma, stabilisera och stärka uppslutningen bakom nya värden som social marknadsekonomi, västorientering och antitotalitärt konsensus. Den tredje fasen, den breda och offentliga konfrontationen, inleddes först mot slutet av 1950-talet och pågår i förändrad form än i dag.

Oxfordhistorikern Jose Harris är likaså läsvärd. Hon vänder sig mot en tendens i forskning att tona ned betydelsen av andra världskriget för förändringar i sociala och politiska strukturer i Storbritannien. Visserligen innebar segern 1945 att brittiska institutioner och värden vann ökat erkännande, men i det långa loppet banade krigsårens erfarenheter väg för djupgående förändringar. Här öppnas en fruktbar komparation med Sverige.

Ytterligare några bidrag skulle kunna lyftas fram, i synnerhet Pieter Lagrou om bearbetning av krigserfarenheterna i Frankrike och Michael Hochgeschwenders om Congress for Cultural Freedom och amerikansk kulturpolitik i kalla krigets begynnelse. De är båda tänkvärda och välfunna. Emellertid – och denna kritik drabbar närmast antologin som vetenskaplig genre – nalkas författarna enbart i sällsynta fall de stora frågor som redaktören Dominik Geppert så skarpsinnigt formulerar i bokens inledning. Uppsatserna är för disparata och partikulära för att helheter skall torna fram. Varför inte låta en erfaren och skicklig historiker sammanfatta de viktigaste slutsatserna inom varje område, ungefär som en kommentator på en vetenskaplig konferens? Med en syntetisk ambition av detta slag skulle återkopplingen bli tydligare, nya problem kunna identifieras och det kalejdoskopiska intrycket undvikas.

Johan Östling

Anne-Li Lindgren, Ulla B Abrahamsson, Eva Gullberg & Thomas Dahl (red), *Politik, påverkan och vägledning. Om barn, jämställdhet, mat och olycksfall i utbildningsprogrammen*, Skrifter om utbildningsprogrammets historia utgivna av Stiftelsen Etermedierna i Sverige, 2003:7, Värnamo 2003. 416 s.

Att forska om medier och mediers påverkan har blivit allt mer populärt, och medier betyder i dessa sammanhang inte bara för historiker klassisk mark som tidningar och tidskrifter, utan också etermedier. Även historiker ägnar sig allt mer åt dessa moderna medier och analyserar i högre grad än förr såväl bild som ljud. Att medier påverkar oss är minst sagt en kliché, men inte mindre sant för det, och detta är också utgångspunkten i forskningsprojektet "Välfärdsstat, medier och

modernisering”, som har för avsikt att analysera sambanden mellan utbildningsprogrammen och samhällsförändringarna i välfärdsstaten. Under året har den sjunde delen om utbildningsprogrammets historia kommit ut. Fyra forskare presenterar sina resultat och i fokus står barn och jämställdhet, ämnen som inte så sällan visar sig ha många beröringspunkter.

Anne-Li Lindgren undersöker hur ”samhället” via TV-program under 1960- och 1970-talen försökte att träda in som förälder och försökte skapa en ny syn på barn och barndom. Ulla B Abrahamsson har tittat närmare på jämställdheten i radio- och TV-utbildningsprogram från 1960-talet och framåt. Eva Gullberg har studerat hur olika grupper genom radion försökte påverka befolkningen och då framför allt barnens näringsintag under 1930- och 1940-talen. Slutligen visar Thomas Dahl hur en grupp läkare lyckades göra barnolycksfall till en samhällsangelägenhet genom att använda sig av radion.

Det kan tyckas vara fyra aparta och spretande uppsatser. Förutom radio/TV-anknytningen, som ju är i fokus för hela serien, saknas vid en första läsning en tydlig röd tråd mellan uppsatserna. Barntemat, som är det som knyter ihop uppsatserna, är för stort och allmänt. Gullbergs artikel sticker ut eftersom hennes essä behandlar en tidigare period och Abrahamssons sätter inte barn i centrum på samma sätt som de andra då det framför allt är jämställdhet och husmödrar som hon fokuserar på. Detta är emellertid en randanmärkning.

Värre är att det trots ett angeläget undersökningsområde känns oinspirerat och som om författarna inte riktigt kommer till skott. Det stannar ibland vid analyser av vilka som satt med i olika utredningar bakom och före programmen – utan att författarna tydliggör vad analyserna syftar till. Programmen i sig, det vill säga det som verkligen var tänkt att påverka, kommer i andra hand. Dahl lyckas dock visa hur de bakomliggande turerna var viktiga – de läkare som initierade programmen påverkade dess innehåll och medikaliserade så att säga barnolycksfall.

Detta hindrar inte att flera intressanta aspekter av utbildningsprogrammets historia behandlas i uppsatserna. Experter i form av läkare var, som Dahl visar, viktiga då det gällde att göra barnolycksfall till en samhällsangelägenhet. Och på samma sätt spelade experter också en viktig roll då barns matintag diskuterades eller då barndomen skulle stöpas i en ny form under 1970-talet. Att experter spelade en viktig roll i välfärdsstaten och då det gällde att introducera nya vanor är kanske inte särskilt förvånande, men inte mindre intressant för det.

Intressant är också den roll som mödrar/hemmafruar fick. Inte bara försökte statliga företrädare via utbildningsprogrammen locka hemmafruar till förvärvslivet under 1960- och 1970-talen. Det var också dessa hemmavarande mödrars fel om något av barnen råkade ut för en olycka eller inte fick den mat och näring de behövde. För att undvika olyckor eller felaktiga matvanor och därmed också en påföljande ohälsa var således mödrarna viktiga och om de inte skötte sig skuldbelades de. Att myndigheterna använde sig just av radio var således, som både Gull-

berg och Abrahamsson påpekar, ändamålsenligt eftersom man riktade sig just till hemmavarande kvinnor, som ansågs ha tid att lyssna på radion men som hade svårare att gå på föreläsningar eller delta i annan studieverksamhet.

I vissa delar visar således författarna både på hur och varför staten valde att använda sig av radion och hur de försökte påverka befolkningen i en viss riktning – och då blir det bra. Anmärkningarna till trots är alltså boken ett exempel på att det behövs fler studier kring etermedierna.

Jenny Björkman

Niels Bjerre-Poulsen, *Right Face. Organizing the American Conservative Movement 1945–65*, Museum Tusulanum Press, Copenhagen 2002. 333 s.

Den politiska kulturen i USA har alltsedan nationens tillkomst genomsyrats och dominerats av oförenliga föreställningar om statens roll. Striden har gällt relationen till andra stater, statens storlek och räckvidd samt de inbördes styrkeförhållandena i den federala konstruktionen. Efterkrigsåren och det kalla kriget utgjorde inget undantag. Det kalla krigets viktiga politiska frågor kan samtliga härledas till problematiken rörande statens roll. I sin bok *Right Face* behandlar Niels Bjerre-Poulsen, verksam vid Handelshögskolan i Köpenhamn, den politiska rörelse som växte fram under efterkrigstiden i protest mot New Deal-etablissermanget och den otillbörliga statsinterventionism detta ansågs företräda. Framställningen behandlar deskriptivt denna rörelses organisatoriska och ideologiska mobilisering under perioden 1945–1965, och ger därmed även en övertygande bakgrund till den högervändning amerikansk politik har genomgått under senare årtionden.

Författaren medger en viss begreppsproblematik, men väljer att benämna rörelsen konservativ, en nomenklatur som följs i denna anmälan. Efterkrigskonserveratismen kan svårligen urskiljas som en ideologiskt sammanhängande rörelse. Bjerre-Poulsen identifierar två huvudsakliga strömningar, *traditionalists* och *libertarians*, grupperingar som representerade sinsemellan synnerligen motstridiga uppfattningar i frågor rörande federalstatens makt, individens frihet, moral, synen på marknaden och på social mobilitet. Den förenande länken var motståndet mot den socialliberalism som New Deal representerade och en orubblig antikommunistisk övertygelse. Hotet mot USA föreställdes inte endast komma från Sovjetunionen och andra kommunistiska stater; kommunismen var även ett inomamerikanskt problem. Aversionen mot kommunismen och New Deal var egentligen uttryck för samma sak: det antistatänkande som alltid präglat den amerikanska kulturen. Den konservativa rörelsen var inledningsvis partipolitiskt obunden. Det övergripande syftet var att krossa det tankemonopol som den liberala eliten ansågs inneha och därmed frigöra en tänkt tyst konserva-

tiv majoritet.

Den röda faran återaccentuerades i slutet av 1940-talet och antikommunismen fick ökad slagkraft. Bjerre-Poulsen konstaterar att senator Joseph McCarthys häxjakt orsakade problem för de konservativa, trots att denne inte hade någon egentlig koppling till rörelsen. Dennes extremism och avsaknad av politisk trovärdighet och allmän anständighet ansågs allvarligt kunna skada rörelsen. McCarthys uppgång och fall innebar en övergång från en elitistiskt dominerad rörelse till en rörelse riktad mot en större publik. En starkare medvetenhet om antikommunismens politiska gångbarhet medförde mer uttalade konservativa politiska ambitioner. McCarthys inledande politiska framgångar resulterade i en nyvunnen tillit till gemene mans grundläggande politiska övertygelser. Rörelsen var mogen att delta direkt i den politiska processen.

Under slutet av 1950-talet var det fortfarande oklart hur den konservativa rörelsen skulle positionera sig. Några företrädare pläderade för bildandet av ett nytt parti, andra för en partiöverskridande koalition och ytterligare andra för ett övertagande av det republikanska partiet, Grand Old Party (GOP). Av Bjerre-Poulsens framställning framgår att rörelsen kom att fungera både inom GOP och som en egen politisk kraft. I flera delstater byggdes organisationer upp för att stödja utpräglat konservativa kandidater, oavsett partitillhörighet. Med Arizona-senatorn Barry Goldwater utkristalliseras för första gången en tydlig nationell ledare. Författaren betraktar valet 1964 som en katastrof för GOP, men som en framgång för den konservativa rörelsen. Kampanjen medförde ökade upplagor för konservativa publikationer och stigande medlemstal i konservativa organisationer. Utvecklingen mot ett tvåpartisystem i sydstaterna hade inletts redan inför 1948 års presidentval med en utbrytning från det demokratiska partiet. Dixiekraterna, som utbrytarfalangen benämndes, lanserade framgångsrikt en oberoende kandidat, Strom Thurmond, som gick till val på ett uttalat segregationistiskt och States' Rights-baserat program. Med Goldwaters kandidatur 16 år senare bröts slutligen demokraternas hegemoni i de konfedererade staterna. GOP gick till val med en konservativt präglad politisk plattform. Medborgarrättsfrågor var, ur en konservativ synvinkel, inte ytterst kopplade till problem rörande rasism eller fortsatt vit överhöghet, de var frågor som rörde federalstatens rätt att intervensera.

Konservatismens utveckling efter 1965 behandlas översiktligt i en epilög. Jag skulle gärna ha sett att tiden fram till presidentvalet 1980 behandlats lika ingående som perioden 1945–1965. Förhoppningsvis får Bjerre-Poulsen möjlighet att återkomma till detta ämne. En mindre skönhetsfläck är bokens disposition, med ett alltför stort antal korta underkapitel, något som bitvis ger ett plottrigt intryck.

Denna bok är ett viktigt bidrag till förståelsen av det kalla krigets inverkan på det inrikespolitiska klimatet i USA och den politiska mittens förflyttning till höger som ägde rum under slutet av 1970-talet. Tyvärr fullföljer inte författaren sin viktiga inledande analys av den ideologiskt drivande spänningen mellan rörel-

sens värdekonserverna och marknadsliberala krafter, något som jag tror hade varit givande. På det hela taget är dock Bjerre-Poulsens studie insiktsfull och läsvärd för envar som vill försöka förstå den amerikanska politiken av idag.

Martin Öhman

Staffan Hansson, *Den skapande människan. Om människan och tekniken under 5000 år*, Studentlitteratur, Lund 2002. 562 s.

Teknikhistoria är en relativt ung avknoppning från den historiska huvudstammen, som de senaste 15–20 åren har etablerat sig vid svenska universitet och högskolor. Ett problem för ämnets identitetsutveckling har varit att det länge saknades kurslitteratur på svenska. Först i början på 1990-talet kom Bosse Sundins *Den kupade handen* som ofta använts som huvudbok på grundkursnivå, trots att den ursprungligen bygger på en serie tämligen disparata radioföredrag. Ungefär samtidigt utgav Staffan Hansson *Teknikhistoria. Om tekniskt kunnande och dess betydelse för individ och samhälle* som senare tryckts om i flera upplagor.

Nu har Hansson, idag professor i teknikhistoria vid Luleå tekniska universitet, utvecklat och reviderat sitt manus till en helt ny kursbok på 562 sidor: *Den skapande människan. Om människan och tekniken under 5000 år*. Hanssons bok är dock inte bara avsedd för studenter i teknikhistoria, utan vänder sig till en bred akademisk läsekrets med intresse för teknik och samhällsfrågor – och då inte minst till läsare som är vana att tänka tekniskt/naturvetenskapligt.

I Staffan Hanssons verk, liksom i den moderna teknikhistoriska huvudfaran, är teknik någonting mera än fantastiska apparater och geniala uppfinnare. Teknik och samhälle betraktas snarare som sammanväxta i en sömlös väv där ekonomiska, politiska, sociala och kulturella faktorer ofta spelar en helt avgörande roll för teknikutvecklingen. Så gör Hansson en dygd av att sätta in enskilda innovationer i större historiska sammanhang. Bara så kan man till exempel förklara varför Storbritannien och inte Kina, som länge dominerade teknikutvecklingen, stod fadder för den industriella revolutionen. Samtidigt menar han att det internalistiska, teknik- och tekniknära, synsättet inte helt kan avvisas.

En central tes i Hanssons bok är att förmågan att organisera sig effektivt måste ses som en viktig förklaring till att vissa samhällen hävdar sig bättre än andra när det gäller utvecklingsfaktorer som tekniska framsteg, investeringsvilja och ekonomisk tillväxt. Fokus riktas därmed mot institutionerna och deras betydelse. Ett sådant vidare samhällsperspektiv genomsyrar hela den gedigna framställningen.

På andra sätt är Hansson mera traditionell. Han använder sig till exempel av en kronologisk disposition med samma periodiseringar som i allmän historia. Detta grepp känns säkert välbekant för studenter, men leder samtidigt oundvikligen till

att framställningen struktureras efter den västerländska politiska historiens ramar. En alternativ periodisering anpassad efter till exempel maskiner och tekniska system hade dock förmodligen känts alltför främmande.

Det nya i Hanssons bok är framför allt att världen utanför Europa har fått större uppmärksamhet. Inte minst gäller det Kina som nu ägnas återkommande intresse genom kronologin. Västerlandets utveckling ställs därmed i en vidare belysning. Andra teman som fått ökat utrymme i behandlingen av 1900-talet är tekniken i kvinnornas tjänst och den moderna gentekniska utvecklingen. Även krigsteknik och IT ges nu en större plats.

Ett verk av denna typ måste med nödvändighet innehålla avgränsningar. Det är till exempel tydligt att Hansson valt bort en presentation av mera teoretiska synsätt på teknikhistorien. Den som vill fördjupa sig i moderna forskningsinriktningar som Social Construction of Technology och Actor Network Theory får därmed vända sig till andra källor. Vidare saknas ett utvecklat perspektiv på stora tekniska system, vilket kan synas en smula märkligt eftersom just en sådan systemansats präglade en stor del av den teknikhistoriska forskningen i Sverige. Någon systematisk forskningsanknytning ges inte heller, möjligen av utrymmes-skäl.

En obalans i Staffan Hanssons framställning gäller den modernaste av tekniktrender, nämligen sammansmältningen eller konvergensen av telekommunikationer, datorteknik och etermedier till vad vi idag kallar informationsteknik. Hansson lägger, med rätta, relativt stor tonvikt vid utvecklingen av datorer och Internet, medan radio och TV inte uppmärksammas på samma sätt. Framför allt uteblir analysen av mötet dem emellan. Den starka drivkraft som konvergensen utgör i dagens samhälle blir därmed osynlig för läsaren.

Med viss rätt kan moden teknikhistoria anklagas för att vara eklektisk. Staffan Hansson tvekar till exempel inte att hämta inspiration från arkeologi, etnologi, idéhistoria och ekonomisk historia. Denna mångvetenskapliga karaktär är förstås både en möjlighet och ett problem. Å ena sidan uppstår en tveksamhet, som inte är ovanlig bland unga discipliner, om vad ämnet egentligen står för vetenskapligt. Å andra sidan öppnas flera intressanta dörrar för fortsatt utveckling. *Den skapande människan* blir därmed indirekt också ett inlägg i den pågående diskussionen om teknikhistorieämnets identitet och utveckling.

Lars Ilshammar